

DIÉ SCHATKAMIER

Regionaal Historisch Jaarboekje
2019

Midden-Holland

DE SCHATKAMER

ISSN 0920-9530

Regionaal-historisch jaarboekje voor het werkgebied van het Streekarchief Midden-Holland: Gouda, Krimpen aan den IJssel, Krimpenerwaard, Waddinxveen en Zuidplas

"De Schatkamer" is een uitgave van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije", gevestigd te Gouda (KvK-nr 41172859).

Vormgeving: Mieke den Boer-Snoei

- *Stichtingsbestuur: A.M. den Boer (vz), mevr. D. van Wordragen (secr., e-mail: theavanwordragen@gmail.com), L.P. Ouweneel (penningmeester), mevr. H.A. van Dolder-de Wit en drs J.W.E. Klein*

Redactie-adres: De Schatkamer, Stichting "Vrienden van Archief en Librije", p/a Klein Amerika 20, 2806 CA Gouda

Bijdragen, correspondentie en boeken ter bespreking te richten aan bovenstaand adres; zie hiervoor de aanwijzingen achterin dit blad.

Internet: www.samh.nl/sval/

Abonnementsprijzen: donateurs van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije" ontvangen "De Schatkamer" vanwege hun donateurschap (min. €17,50). Losse nummers €3 exclusief portokosten. Annuleringen dienen minstens een maand vóór het einde van het jaar te worden opgegeven.

IBAN stichting: NL57 ABNA 0507 1531 70

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of gedeelte(n) van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie en de auteur(s). Overname uit de rubriek "Mededelingen" is, **mits met bronvermelding**, toegestaan.

Foto omslag:

Uitreiking Walvisprijs door Thierry van Vugt (r), voorzitter van het bestuur van het Streekarchief, aan winnaar Wim Veerman (zie pag. 31)

Ten geleide

In dit Jaarboekje wordt primair de winnende inzending van de twaalfde Walvisprijs gepubliceerd. (De inleverdatum voor de dertiende Walvisprijs is 1 augustus 2022.) Verder is een bijdrage te danken aan dienstbode Geertruida Vogelaar van de Haasrechtse weduwe Le Fèvre de Montigny, en auteur Marco Bakker.

De eigen rubriek Mededelingen raakt de kern van het stichtingsbestaan. Dit jaar vroeg SAMH opnieuw níet om restaureren of scannen van archiefstukken of boeken. Wel werden er, veelal in overleg met SAMH, diverse aankopen voor SAMH gedaan en deze vindt u als donateur in dit Jaarboekje beschreven. Zeker de eerste aankoop zou

'Librije-waardig' zijn, maar is gewoon voor de archiefbibliotheek, mooi gezegd: de collectie Goudana en regionalia. (Immers: de librijecollectie is een *afgesloten* collectie, omdat de librije als gemeentelijke Goudse instelling in de jaren 70 van de vorige eeuw is opgeheven. De collectie boeken is ondergebracht, als aparte, afgesloten verzameling, in het (toen nog) gemeente-archief, intussen in een klimatologisch gereguleerde omgeving. Die librijecollectie is tot op heden behouden en bewaard gebleven. Uit de librijecollectie mag ook niets vervreemd worden.)

Waren al eerder de laatste 35 Schatkamers van 2007-2017 (inclusief het Jaarboekje 2018 in pdf 73,1 Mb) digitaal aan SAMH verstrekt: in juli 2019 kwamen ze op de website, al was en is dat op de huidige website helaas nog niet geautomatiseerd doorzoekbaar (<https://www.samh.nl/sval/schatkamer/>). Over de nog te digitaliseren Schatkamers van 1986-2006 verneemt u nader. (Aan het tijdschrift wordt nog vaak herinnerd. In e-Nieuwsbrief 100 van Die Goude werd dit jaar een publicatie uit *De Schatkamer* van december 1998 van Rinus van Dam over Cornelis en Frederick de Houtman samengevat.)

Voor actualiteiten blijft worden meegelift met de e-nieuwsbrief van het streekarchief. Het SVAL-bestuur zegt toe de jaarrekening en het jaarverslag 2019 zo spoedig als mogelijk is op internet te plaatsen: www.samh.nl/sval/

De wervingsansichten voor donateurs voor de stichting zullen in de Chocoladefabriek verspreid blijven worden. Zie natuurlijk ook: www.samh.nl/sval/

De SVAL-werkgroep Gouda op Schrifte werd per 1 januari 2020 een werkgroep van de Historische Vereniging Die Goude en haar wordt een goede voortzetting toegewenst!

Adri den Boer, voorzitter, januari 2020

Correctie Jaarboekje 2018

In het artikel '*Twispraeck...*' ontbreekt een kopje. Boven de zesde regel van onder op pagina 17 (Allereerst is het vermeldenswaardig ...) moet staan:

'Dialoog 122 'Over de levende mens en de dood' (Nu lijkt het of het verhaal over dialoog zestien wordt voortgezet.)

De gegraveerde 'goudse glazen'. Een achttiende-eeuws onvoltooid toeristisch (?) project van de Goudse koster/kunstenaar J.C. Boëthius en de Amsterdamse graveur P. Tanjé...

Wim Veerman

De Goudse monumentale Sint Janskerk is bij kunst- en cultuurliefhebbers vooral bekend om de daarin aanwezige serie van tachtig zestiende-, zeventiende-, twintigste- en eenentwintigste-eeuwse gebrandschilderde ramen en de daarvan bewaard gebleven originele cartons (werktekeningen). Voor de stad Gouda is dit ongetwijfeld in omvang de grootste kunstschat.

Al in een heel vroeg stadium van de zeventiende eeuw zijn de toenmalige protestantse kerkmeesters van deze kerk zich bewust van het belang van de in de kerk aanwezige gebrandschilderde ramen, die al sinds de Hervorming van 1572 onder hun beheer staan. Ondanks het feit dat deze grotendeels in de rooms-katholieke tijd zijn geplaatst en er dus in de oudste ramen ook rooms-katholieke geestelijken waren afgebeeld, werden ze in Gouda tijdens de Beeldenstorm van 1566 en de hervormingsperikelen van 1572 niet geheel of gedeeltelijk vernietigd. Waarschijnlijk heeft de toen in Gouda heersende Erasmiaanse verdraagzaamheid daar een rol in gespeeld. Pas in 1622 werden door de op dat moment heersende calvinistische geest enkele delen met, in de ogen van het toenmalige kerkbestuur, 'affgodische' voorstellingen verwijderd en sommige teksten aangepast. De kerkmeesters, sinds 1820 kerkvoogden genaamd, hadden al vóór de grote kerkbrand in 1552, waarbij de toenmalige gebrandschilderde ramen grotendeels verloren gingen en ook de daaropvolgende nieuwe beglazing, als beleid de cartons van de ramen te bewaren.¹ Zo konden onder andere de in de zeventiende eeuw deels verwijderde glas-afbeeldingen bij de grote restauratie van de ramen eind negentiende en begin twintigste eeuw door het toenmalige gebrandschilderdglas-atelier Schouten te Delft weer opnieuw aangebracht worden.² Hoe bewust men zich was van het belang der ramen blijkt ook uit het feit, dat het kerkbestuur in de periode tussen 1674 en 1726 van alle ramen, met uitzondering van de zestiende-eeuwse apostelramen in het hoge koor van de kerk, een serie tekeningen op vellen kalfsperkament liet maken door Goudse kunstenaars.

¹ W. Veerman, 'Werktekeningen van de Goudse glazen', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* (1972), pp. 170-178. Zs. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit, *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*. Zutphen 2002. H. van Dolder-de Wit, 'Vijf eeuwen zorg voor en gebruik van de cartons', in: Zs. van Ruyven-Zeman, A.R. de Kooimen, H.L.H. Hage en J.P. Filedt Kok (red), *De cartons van de Sint Janskerk in Gouda*. Delft z.j. [2011], pp. 244-257

² R.W. Bogtman, C.R. Coebergh-Surie, e.a., *Glans der Goudse glazen. Een geschiedenis van behoud en beheer*. z.p. Stichting Fonds Goudse Glazen 1990

Raam 1. De vrijheid van geweten. Geschonken door de Staten van Holland in 1596

Er werd zo een set in zwart-wit gemaakt door Christoffel Pierson (1631-1714), en een set in kleur door Arent Lepelaer (1642-1732) en Julius Caesar Boëthius (1698-1737), om te dienen als een soort schaduwarchief, zodat bij eventuele kleine reparaties niet telkens de omvangrijke cartons, die even groot zijn als de ramen zelf, uitgerold hoefden te worden.³ Want naast de praktische noodzaak de ramen in goede staat te houden, waren de Goudse ramen al op het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw, en ook in de volgende eeuwen, een bezienswaardige trekpleister voor kunst- en geschiedenisliefhebbers. Juist in Nederland waren door de Hervorming van 1572, oorlogshandelingen, slecht beheer, gebrek aan interesse, geldgebrek en het verdwijnen van de kennis hoe gebrandschilderd glas vervaardigd moest worden, nagenoeg in alle oude kerken in de loop der tijden de gebrandschilderde ramen verloren gegaan.

Eerste toeristische gids

Al in 1639 had de rentmeester van de kerk, Theodorus Gerardi Hopkooper, ten behoeve van bezoekers een beknopte uitleg over de herkomst en de voorstellingen in de ramen geschreven. Dit werd de basis voor de oudst bekende gedrukte gids over deze ramen. Dirk Vermey, 'Geadmitteerd School-houder' te Gouda, schreef het in 1681, waarbij de teksten door hem in rijm werden opgesteld. Dit eerste Goudse toeristische gidsje bleek in een behoefte te voorzien, want nog in diezelfde eeuw volgden er vijf nieuwe drukken.

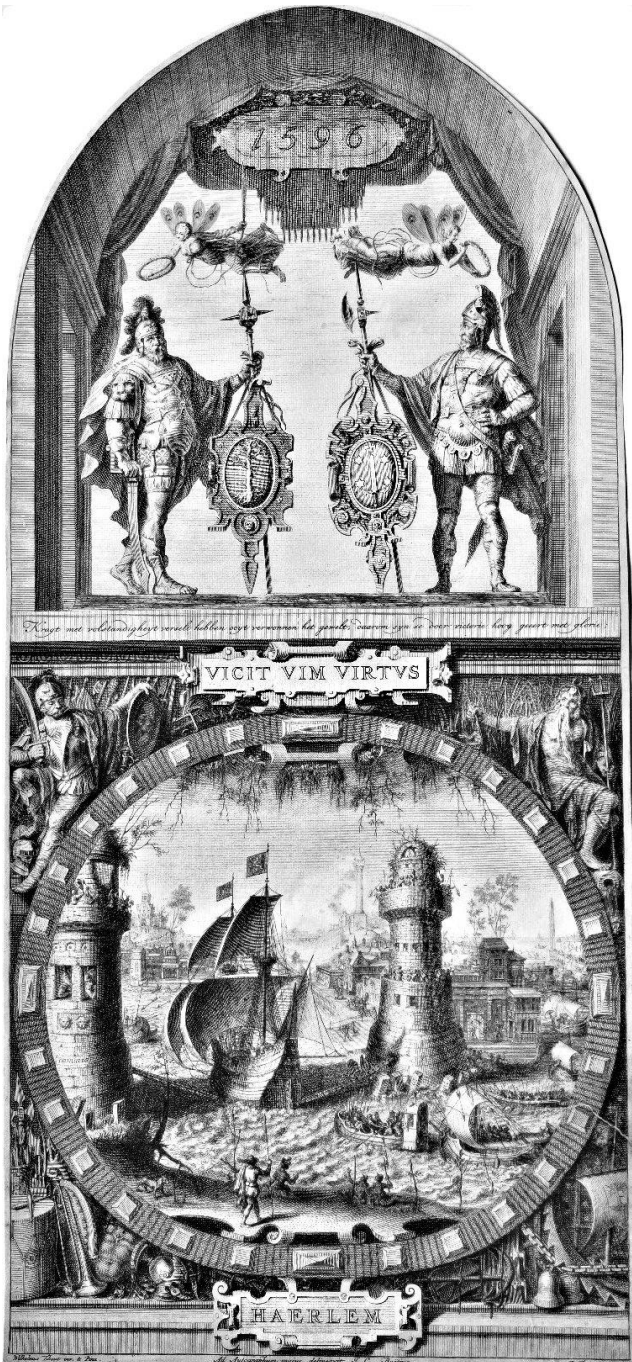
De achttiende eeuw leverde een groot aantal gidsen op en zelfs uitgaven in het Frans, Duits en Engels.⁴ Zij waren de voorgangers van de huidige bij de kerk verkrijgbare gidsen met een beschrijving van de ramen, met dit verschil, dat die van tegenwoordig rijk geïllustreerd zijn, in tegenstelling tot de oude gidsjes, die tot in het midden van de twintigste eeuw niet voorzien waren van afbeeldingen van de gebrandschilderde ramen.

Prenten voor de 'liefhebbers'

De toenemende interesse van binnen- en buitenlandse bezoekers deed klaarblijkelijk in de achttiende eeuw de behoefte aan afbeeldingen van de Goudse gebrandschilderde ramen toenemen. In die tijd was ook de populariteit voor het verzamelen van prenten enorm toegenomen. Verzamelaars namen ze op in hun kunstkabinetten en toonden en bewonderden elkaars verzamelingen.

³ H. van Dolder-de Wit, 'De tekeningen op perkament in zwart-wit [...] in kleur', in: *Met tekenstift, burijn en penseel. De prenten- en schilderijencollectie van de St.-Janskerk te Gouda*, Gouda 1998, pp. 21-28. A.A.J. R(ijksen), *De glazenschat van de St. Janskerk*. [Gouda, 1967] Uitgave Stichting Fonds Goudse Glazen (mapje fotokaarten gemaakt van de zeventiende- en achttiende-eeuwse perkamenttekeningen)

⁴ Dirk Vermey, *Beschryvinge en uytlegginge der Konstrijcke glazen Binnen de Grootte en Heerlijcke St. Janskerk tot Gouda*. Gouda, Dirck Bockhoven 1681. Heruitgave. Gouda 2012. P.H.A.M. Abels, 'Goudana. Goudse Glazenuitleggers van papier', in: *Tidinge van die Goude*, 2007/1, pp. 15-19

Raam 2. De inneming van Damiate, geschonken door de stad Haarlem in 1596

De persoon die het belang daarvan inzag en daar blijkbaar ook een markt voor zag, was de toenmalige, al als achtjarige in 1706 voor de Goudse Sint Janskerk aange- stelde kunstzinnige koster Julius Caesar Boëthius (1698-1737).⁵

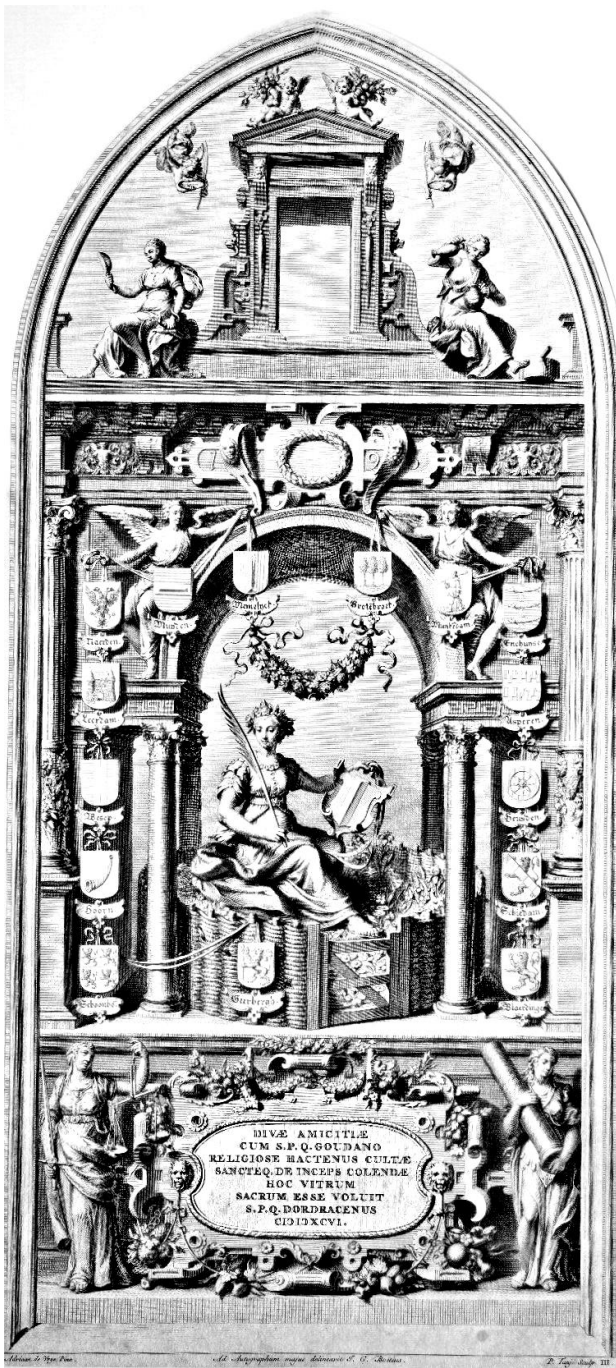
Deze had al vanaf 1722 tot 1726 op verzoek van het kerkbestuur de toen nog niet complete serie gekleurde tekeningen op perkament van de gebrandschilderde ramen voltooid en zal als koster van de kerk door de vele bezoekers voor de ramen, op de gedachte gekomen zijn alle ramen na te gaan tekenen en te laten vermenig- vuldigen in de vorm van kopergravures. Op 16 februari 1733 verzocht hij het kerk- bestuur hem toe te staan voor eigen rekening te mogen maken 'een nette afteke- ning van de glaase in de St. Janskerk ende de selve te doen drukken ende gemeen maken'.⁶ Het kerkbestuur had daar geen bezwaar tegen, mits hij eveneens voor zijn rekening ook een tekening/gravure zou maken van het nieuwe door de Rotterdamse orgelbouwer Jean François Moreau toen nog in de kerk te bouwen orgel. En 'soo het werk het lijden mag' een gratis afdruk daarvan zou schenken aan ieder der op dat moment in functie zijnde kerkmeesters'. Het orgel werd in 1736 voltooid, maar Boëthius is nooit aan het maken van een orgeltekening voor deze gravure toege- komen. Waarschijnlijk was hij al enige tijd ziek, want hij overleed korte tijd later, waarna hij op 17 juni 1737 in 'zijn kerk' werd begraven. Zijn weduwe, Bartruyda Maria Chanfleury, pleitte nog in maart 1738 bij het kerkbestuur ervoor, op haar kos- ten het artistieke werk van haar man voort te zetten, want inmiddels waren er acht ramen getekend en gegraveerd. Zij had daartoe contact opgenomen met de Am- sterdamse boekdrukkers Bernard en Pierre Mortier, die waarschijnlijk ook de uitge- ver van de prenten waren in de tijd dat haar man nog leefde. Om het te kunnen verwezenlijken vroeg zij de originele cartons van de ramen daarvoor aan haar uit te lenen. De kerkmeesters gingen akkoord, mits er alsnog een afbeelding van het in- middels gereedgekomen orgel werd gemaakt en er, als die voltooid was, een exem- plaar geleverd zou worden 'in de kerkmeesterskamer en op de librye ofte stadsboe- kekamer en soo het leyden kan aan ider heer kerkmeester van de jare 1738 en hare rentmeester' een exemplaar.⁷ Maar vooralsnog is niet gebleken dat het ramenpro- ject op deze wijze is voortgezet. Het lijkt overigens onwaarschijnlijk dat daadwerke- lijk de originele cartons werden uitgeleend, gezien de omvang van de rollen met te- keningen. Zoals eerder aangegeven zijn ze net zo groot als de ramen zelf, en daar- bij komt nog, dat lang niet alle cartons het gehele raam weergeven, maar gedeel- ten. Naar alle waarschijnlijkheid zijn hier de perkamenttekeningen bedoeld. Een tweede poging dateert uit 1758, toen de glazenier Willem Fortuijn verzocht op de- zelfde voorwaarden als Boëthius, eveneens voor zijn eigen rekening, de ramen na te mogen tekenen en uit te geven en daarvoor gebruik te mogen maken van de ori- ginele cartons.⁸

⁵ Gouda, Streekarchief Midden-Holland (SAMH, KM), Archief kerkmeesters der St. Janskerk te Gouda (KM), inv.nr 1. fol. 70

⁶ SAMH, KM inv.nr 2. fol. 72

⁷ SAMH, KM inv.nr 2. fol. 98^v

⁸ SAMH, KM inv.nr 3. 13 februari 1758

Raam 3. De Dordtse maagd in de Hollandse tuin, geschonken door de stad Dordrecht in 1597

Ook hier zijn wellicht de perkamenttekeningen bedoeld. Hij kreeg daarvoor toestemming, maar het resultaat viel zó tegen, dat het project werd gestopt. Van dat vervaardigde werk is, voorzover bekend, niets bewaard gebleven.

Het orgel werd overigens toch nog gegraveerd, en wel door Moreau Val uit Rotterdam, en in 1774 door Bernard en Pierre Mortier in een oplage van honderd exemplaren uitgegeven.⁹ Het resultaat ondervond weinig waardering bij de kerkmeesters. Het afbeelden van de ramen bleef ook in de negentiende eeuw blijkbaar een uitdagend project. Initiatiefnemers gebruikten wellicht ook toen als basis de tekeningen op perkament of de gravures. Zo werd rond 1845 door de in Gouda geboren kunstenaar J.W. van Borselen (1825-1892) en zijn vader P. van Borselen (1802-1873) van de ramen nummers 1 (De Vrijheid van Consciëntie) en 15 (De doop van Jezus) een steendruk vervaardigd met bijbehorende teksten.¹⁰

Maar geen van de toenmalige initiatieven was succesvol, ze hebben in ieder geval niet geleid tot een nieuw en voltooid project om alle ramen af te beelden. Wellicht dat het grote aantal waarvan afbeeldingen gemaakt moesten worden, de lange verwerkingstijd daarvan en de benodigde geldelijke investering die dat ging vergen, afbreuk deed aan de eventuele plannen.

De opkomst van de fotografie maakte uiteindelijk het vervaardigen van dergelijke prenten overbodig en zo verscheen omstreeks 1873 het eerste fotoalbum van alle ramen, gefotografeerd door de Goudse fotograaf Frederik Harting. Echter, ook hij gebruikte daarvoor de perkamenttekeningen, in plaats van de ramen zelf te fotograferen.¹¹

Uiteindelijk blijkt het eerste initiatief van Boëthius uit 1733 nog het meest succesvolle te zijn geweest. Zijn overlijden maakte echter abrupt een einde aan het toenmalige project.

Kopergravures

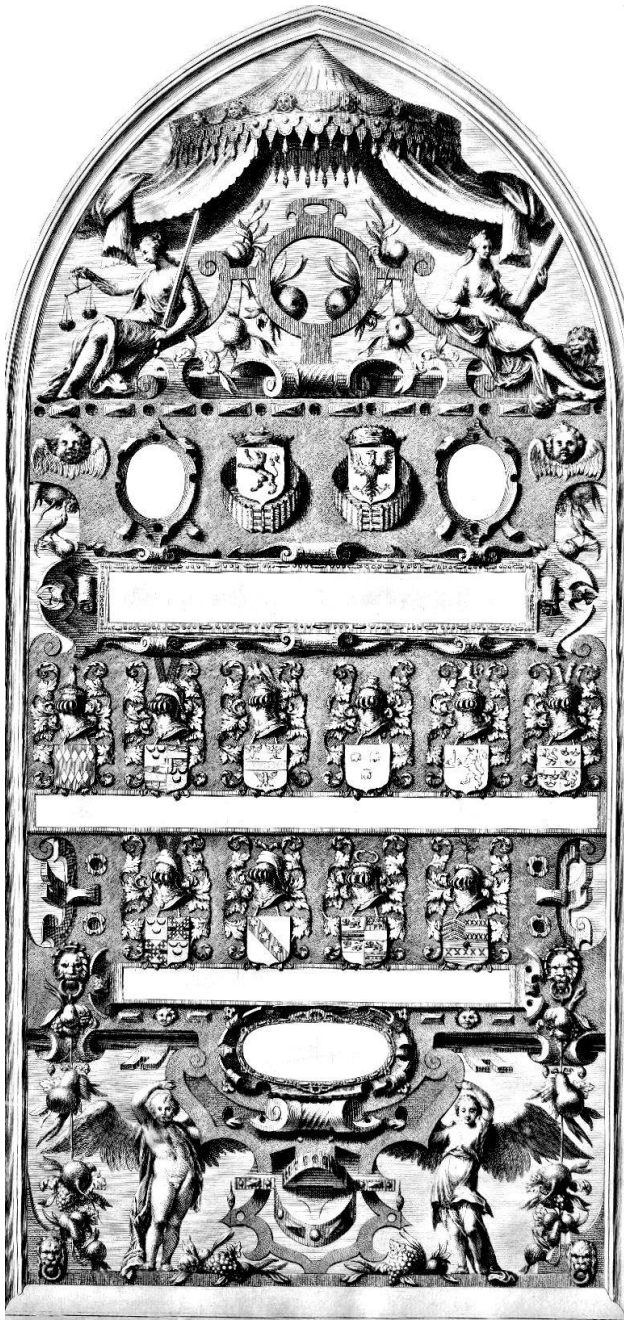
Boëthius had bij het begin van zijn project waarschijnlijk zelf de Amsterdamse boekverkopers Bernard en Pierre Mortier in de arm genomen om de uitgave te verwezenlijken. Wellicht dat zij vervolgens met de Amsterdamse etser en graveur Pieter Tanjé (1706-1761) contact hebben opgenomen voor het graveerwerk en het drukken van de kopergravures.

Zoals hiervóór vermeld, werden in totaal acht ramen door Boëthius getekend en door Tanjé gegraveerd, waarvan één van de gravures in koperplaat, raam 4, niet geheel gereedgekomen was. Naar verwacht mag worden zal het overlijden van Boëthius in juni 1737 daar debet aan geweest zijn en zal al het vervaardigde materiaal bij Tanjé zijn achtergebleven. Getekend en gegraveerd werden vanaf 1733 tot zijn overlijden in 1737 de ramen nr 1 t/m 5, 13, 24 en 25.

⁹ SAMH, KM inv.nr 4. fol. 166. 9 november 1772 en inv.nr 5. fol. 40. 1774

¹⁰ Museum Gouda. Prentencollectie, inv.nrs 31681 t/m 31683

¹¹ [F. Harting], *Photographien der Geschilderte Kerkglazen van de St. Janskerk te Gouda met derzelver beschrijving en de geschiedenis dier Kerk*. Gouda, Van Bentum [1873] (Het verscheen oorspronkelijk in losse afleveringen.)

Raam 4. De wapens der hoogheemraden van Rijnland, geschonken door het Hoogheemraadschap Rijnland in 1594

Waarom de ramen niet gewoon op nummervolgorde zijn afgehandeld is niet meer te achterhalen. Misschien dat commerciële motieven hierbij een rol hebben gespeeld. Het is tenslotte aannemelijk dat in ieder geval Boëthius behoorlijk moest investeren.

De ramen 1 tot en met 4 zijn respectievelijk geschonken door de Staten van Zuid-Holland (raam 1), het stadsbestuur van Haarlem (raam 2), het stadsbestuur van Dordrecht (raam 3) en het Hoogheemraadschap van Rijnland (raam 4). Het stadsbestuur van Delft schonk raam 25. Dat dit laatste raam het Leidens ontzette, met daarin een afbeelding van Prins Willem van Oranje, was daarom wellicht ook wel voor een breed publiek aantrekkelijk. In ieder geval mocht men verwachten dat er in de steden van deze schenkers een potentieel koperspubliek te vinden was. De andere drie ramen zijn wellicht vervaardigd omdat de daarin voorkomende bijbelse voorstellingen toen goed in de markt zouden kunnen liggen, namelijk de ramen 5, 13 en 24: respectievelijk een voorstelling van het bezoek van de Koningin van Seba aan Koning Salomon (1 Koningen 10, verzen 1-10 en 18-20), de twaalfjarige Jezus in de tempel met de schriftgeleerden (Lukas 2, verzen 41-50) en de diaken Philippus, predikend en genezend (Handelingen 8, verzen 1-40).

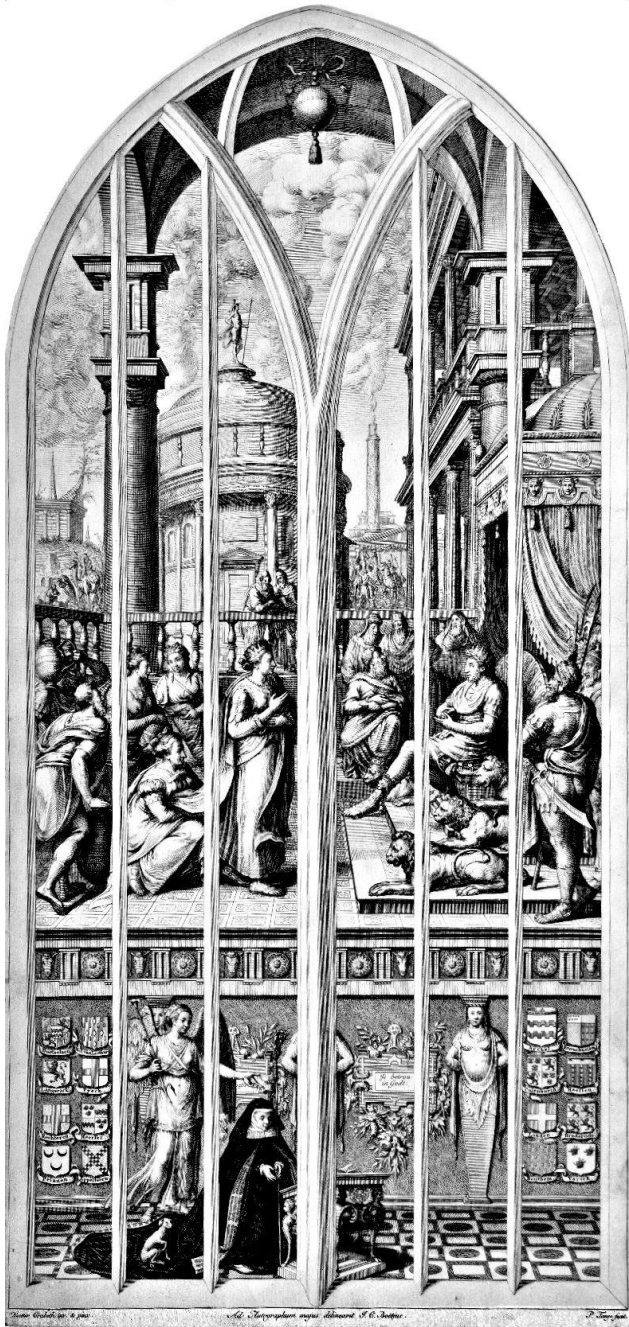
Aangezien het een particulier project was, is niet meer na te gaan hoeveel afdrucken direct na het gereedkomen van een gravure in de verkoop zijn gegaan, of dat Boëthius van plan was eerst alle ramen te tekenen en daarna de verkoop te starten. Wel blijkt uit een advertentie van de Amsterdamse boekverkoper Hermanus Uytwerf in de Leydse Courant van oktober 1735, dat bij hem de 'konstplaat' van het eerste raam met 'haare Beschryving in 't Frans en Duytsch' (= Nederlands) te koop was voor f10. Tevens werd daarin aangekondigd dat bij hem ook in te zien waren de drukproeven van de ramen nummer 2 en 3 en dat men bij hem kon intekenen op de 'overige 39 Konstplaten' die nog zouden verschijnen. De advertentie geeft ook aan dat de platen in andere Nederlandse steden bij boekverkopers waren te verkrijgen.¹²

De verkoop der prenten zal bepalend zijn geweest voor de voortzetting van het project. Dat moet wel positief geweest zijn, want ten slotte volgden er nog vijf prenten. Hieruit blijkt in ieder geval, dat de eerste drie ramen in 1735 al getekend en gegraveerd waren. Onbekend is hoe groot de oorspronkelijke oplage was en wat daarvan verkocht was.

Dat alle acht door Tanjé gegraveerde koperen platen bewaard zijn, mag wel bijzonder genoemd worden. Even bijzonder is het, dat ook de door Boëthius gemaakte tekeningen, die de basis voor de gravures waren en de proefdrukken voor de letter, bewaard zijn gebleven in de prentenverzameling van het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Evenals zijn waterverftekeningen, die hij op vellen kalfsperkament van de ramen heeft gemaakt, zijn ze ook op vellen perkament gemaakt, nu getekend met potlood en rood krijt.¹³

¹² 'Leidse Vrijdagsche Courant'. 14 en 19 oktober 1735, www.delpher.nl

¹³ Collectie Museum Catharijneconvent. Inv.nrs BMH g843 1a t/m 8c en BMH te175 a t/m h

Raam 5. De Koningin van Seba bezoekt Koning Salomo, geschonken in 1561 door Elburga van de Boetzelaer, abdis van het klooster Rijnsburg

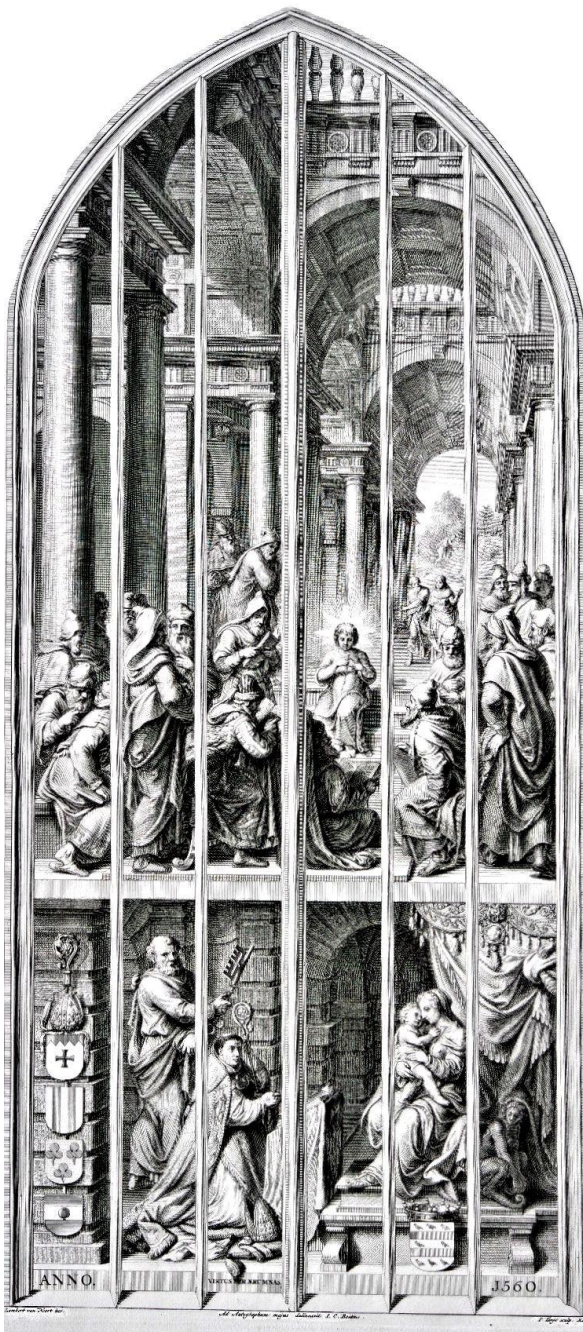
Zsuzsanna van Ruyven-Zeman betwijfelt in haar boek 'The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda', wat deze tekeningen betreft, aan het auteurschap van Boëthius en vermoedt dat ze pas na 1738 zijn vervaardigd door een anonieme auteur.¹⁴

Uit het hiervóór vermelde moge duidelijk zijn dat de tekeningen en de gravures echter nog tijdens Boëthius' leven zijn vervaardigd. Haar twijfel over het auteurschap van de originele tekeningen baseert zij op het feit dat deze ongesigneerd en van beduidend betere kwaliteit zijn dan zijn waterverftekeningen op perkament. De volgende vijf argumenten pleiten vóór toeschrijving aan Boëthius, afgezien van de stijlvergelijking, want er zijn meerdere kunstenaars die soms heel goed tekenen, maar kwalitatief minder goed schilderen, of andersom. Het eerste argument is dat het materiaal waarop getekend werd perkament is, net als de waterverftekeningen die hij van een aantal ramen gemaakt had. En een tweede, meer praktisch argument is, dat de aanwezige waterverftekeningen/cartons voor het natekenen van de ramen aan Boëthius zelf beschikbaar werden gesteld. Het is onwaarschijnlijk dat hij ze dan weer aan een andere kunstenaar voor zijn project uitgeleend heeft zonder kennisgeving aan en toestemming van de kerkmeesters. Dan was dit zeker in de notulen vermeld. Daarnaast had hij als koster het praktische voordeel dat hij dagelijks de ramen zelf kon bekijken en vergelijken met de perkamenttekeningen. In het uiterste geval kon hij ook nog gebruikmaken van de originele cartons van de ramen. Hij had tenslotte ruimte genoeg om de lange werktekeningen in de kerk uit te rollen! Ten derde zijn alle gravures van zijn signatuur voorzien. Dat dit naderhand zou zijn gebeurd, zoals Van Ruyven suggereert, is onwaarschijnlijk, omdat het eerste gegraveerde raam nog tijdens zijn leven werd uitgegeven en voorzien was van zijn signatuur. Hoewel niet onmogelijk, lijkt het mij onwaarschijnlijk dat men dit gedaan zou hebben als hij ze niet zelf had getekend. Ten vierde is het te toevallig, dat er ook precies dezelfde acht afbeeldingen zijn getekend. Ten slotte mag verwacht worden dat Boëthius' bekwaamheid toegenomen zal zijn. Hij was vierentwintig jaar oud toen hij de waterverftekeningen maakte, en de ontwerptekeningen voor de kopergravures werden tien jaar later, rond zijn 35^e jaar, vervaardigd. Helaas is vooralsnog geen ander werk van hem gevonden ter vergelijking. Wel wordt melding gemaakt van een door hem getekend titelblad dat werd gegraveerd door E.L. Creite voor een uitgave van Terentius; een uitgave die ik vooralsnog niet kon traceren.

Verwerving

Na het overlijden van Boëthius beëindigde Tanjé zijn graveerwerk voor hem en gebeurde er 26 jaar niets meer met dit project. Tot in de vergadering van de kerkmeesters van 28 november 1763 de voorzitter, het vroedschapslid mr Daniel Willem Lestevenon (1724-1798), meedeelde dat hij gehoord had dat de Amsterdamse boekhandelaren Reinier en Josua Ottens in het bezit waren gekomen van een achttal gegraveerde platen van de Goudse kerkramen en een aantal afdrucken daarvan.

¹⁴ Zs. van Ruyven-Zeman, *The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. 1556-1604*, Corpus Vitrearum Netherlands, deel 3. Amsterdam 2000. p. 19

Raam 13. De twaalfjarige Jezus in de tempel, geschonken in 1560 door Petrus van Suyren, abt van het klooster Marienwaerdt

Het bleken de afbeeldingen te zijn die indertijd van de gebrandschilderde ramen vervaardigd waren op initiatief van koster Julius Caesar Boëthius en gegraveerd door Pieter Tanjé. Volgens mededeling van de boekhandelaren hadden ze deze gekocht nadat de beide personen overleden waren. De koperplaten en aanwezige afdrukken waren te koop voor f450.¹⁵

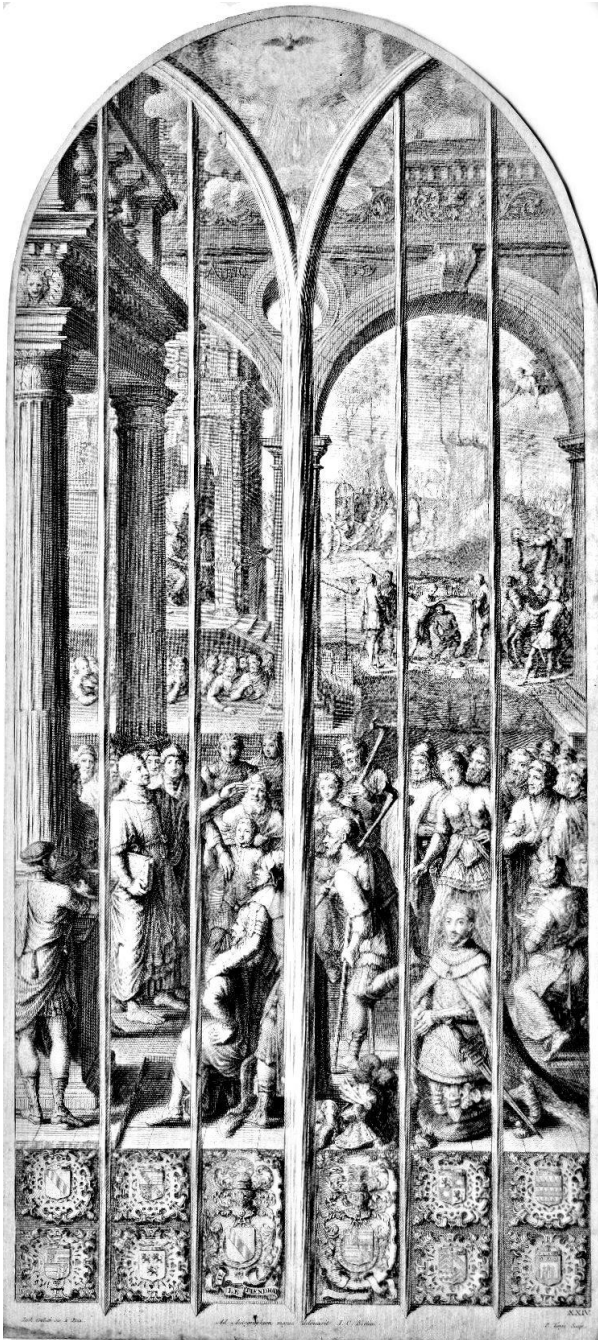
Van de ramen nummer 2, 3 en 4 waren volgens de notulen geen afdrukken aanwezig. Later bleken er bij alle vervaardigde gravures ook nog de gedrukte vellen die in de eerder vermelde advertentie genoemd werden, met een uitleg van de voorstelling in het Nederlands en Frans, aanwezig te zijn, behalve bij die van raam 3 en 4.¹⁶ De bijbehorende teksten zijn anoniem en tot op heden is niet duidelijk wie de schrijver ervan was. Het kerkbestuur ging met de aankoop akkoord, waarbij men de hoop uitsprak, dat te zijner tijd er wellicht weer een deskundig iemand zou komen die het project kon afronden. Uiteindelijk werd voor het geheel f476.2.- betaald.¹⁷ Bij controle bleek dat in de gravure van het door het Hoogheemraadschap geschonken raam (raam 4) de cartouches en twee wapenschilden niet waren ingevuld en de plaat nog niet gesigneerd was. Omdat er van enkele platen, het tweede en derde raam, geen afdrukken aanwezig waren en er van enkele maar een paar waren, werd in december 1763 afgesproken er van elk vijftig afdrukken bij te laten maken. Vervolgens besloot men ze voor twee gulden per stuk, inclusief een uitlegvel, te verkopen aan liefhebbers en de opbrengst te bestemmen voor de op dat moment aan de gang zijnde reparatie van de ramen.

In het eerste jaar werden er al 33 afdrukken verkocht. In de kerkelijke jaarrekening werd de verkoop verantwoord onder een aparte post. Tot 1821 werd dit jaarlijks genoteerd, in de meeste jaren ingevuld met nihil, de belangstelling was klaarblijkelijk verdwenen. Maar al met al waren er, voor zover kon worden nagegaan in de kerkrekeningen, in de loop der jaren in ieder geval 116 stuks verkocht en zullen er ook wel een onbekend aantal aan relaties geschonken zijn; zoals ook gebeurde in de periode van de restauratie der ramen van 1900 tot 1936, toen sponsors en één of meer afdrukken werden beloond. Maar pas in 1900 maken de kerkvoogden in hun notulen weer melding van de kopergravures. De firma Mouton & Co in Den Haag was blijkbaar over het bestaan van de voorraad kopergravures ingeseind en bood toen aan speciale portefeuilles te maken waarin complete sets verkocht konden worden. In het kerkarchief is een dergelijke in rood linnen gebonden portefeuille met tekstopdruk in goud nog bewaard gebleven. Dit kan echter het present-exemplaar van de firma geweest zijn. Of dit plan is doorgegaan en hoeveel er dan vervaardigd c.q. verkocht zijn, is niet meer na te gaan.

¹⁵ SAMH, KM, inv.nr 209. fol. 21 en 22

¹⁶ *Ibidem*. fol. 22. Aangekocht werden in december 1763: Van raam 1: 145 afdrukken en 187 uitleggingen; van raam 2: geen afdrukken en 274 uitleggingen; van raam 3: niets; van raam 4: niets; van raam 5: 10 afdrukken en 122 uitleggingen; van raam 13: 200 afdrukken en 181 uitleggingen; van raam 24: 51 afdrukken en 150 uitleggingen; van raam 25: 176 afdrukken en 74 uitleggingen

¹⁷ SAMH, KM, inv.nr 428. fol. 57 en inv.nr 842 (kwitanties 'orgel en glazen')

*Raam 24. Philippus, predikend, genezend en dopend.
Geschonken in 1560 door Graaf Philippe de Ligne*

Over het geheel genomen zal de toenmalige in de gebrandschilderde ramen geïnteresseerde toerist, die meestal tot een wat meer geprivilegieerde groep behoorde en in 1749 al drie stuivers, toen veel geld, entree moest betalen voor de bezichtiging van de kerk, geen geld overgehada hebben voor de toch wel groot uitgevallen platen, en bleef het kerkbestuur, ook omdat men langzamerhand het bestaan van de gravures vergeten was, met de voorraad zitten.

Beheer en gebruik

Voor de bewaring van de originele door Tanjé gegraveerde koperplaten, die voorzien zijn van een beschermende laag schellak, was in het verleden een speciale kist gemaakt, die ernstig was aangetast door de boktor. Daarom werd in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw een nieuwe eiken kist vervaardigd, die in de speciaal voor de cartons gebouwde kluis wordt bewaard. Het kerkbestuur is zich toch altijd wel bewust geweest van het belang der gravures. Want in 1776 werd het nodig geacht in een gedrukte verzameling beheersbesluiten de zorg ervoor op te nemen onder de kop 'Van de Kerkglazen'. Daaruit blijkt dat de koperen platen en de afdrukken toen bewaard werden in een kast op de orgelgalerij. Intussen bleek de prijs ook drastisch omhooggegaan te zijn, want men bepaalde: 'Deze gemelde Prenten worden den liefhebber van fraaie Prentkunst, ten hunne verzoeken en ten behoefte van de Kerk, verkocht voor vierentwintig Guldens het exemplaar.'¹⁸ Vermoedelijk wordt daarmee de hele set prenten bedoeld, zoals uit enkele afrekeningen in het begin van de negentiende eeuw blijkt. Door de verkoop en schenking vanaf 1735 berusten losse exemplaren of sets van deze gravures in prentencollecties van particulieren en diverse Nederlandse en buitenlandse musea. Tegenwoordig wordt een dergelijke gravure een enkele keer te koop aangeboden voor méér dan vierentwintig gulden!

Bij de oprichting in 1874 van de Goudse oudheidkamer, de voorloper van het huidige 'Museum Gouda', werd een set prenten geschenken. In juli 1877 kon men de gravures van de in Bolsward geboren Tanjé zien in de 'Historische Tentoonstelling van Friesland', die in Leeuwarden werd gehouden. En in 1912 werden ze op initiatief van de Goudse Kamer van Koophandel door het kerkbestuur uitgeleend voor de 'Ideal Home Exhibition' te Londen voor een expositie in een Oud-hollands huisje.¹⁹ In 1938 werden ze geëxposeerd in de grote Goudse Glazententoonstelling die in de St. Janskerk werd gehouden ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie der gebrandschilderde ramen.²⁰ Vervolgens zijn in de loop der jaren regelmatig voor gelegenheidstentoonstellingen in binnen- en buitenland verschillende prenten uitgeleend.

¹⁸ SAMH, KM, inv.nr 46. fol. 11 en 12. *Memorie van resolutien aangaande de St. Jans-kerk binnen Gouda en de principaalste Zaaken, by heeren kerkmeesteren, in derzelve administratie en opzigt over de gemelde kerk, van tyd tot tyd, gade te slaan en te observeeren. Te Gouda, by Wouter Verblaauw, 1776*

¹⁹ SAMH, Notulen College van Kerkvoogden Hervormde gemeente Gouda, 4 maart 1912

²⁰ P. Beelaerts van Blokland en W.S.G. Le Grom, *Catalogus der tentoonstelling Goudse Glazen. 24 juni-31 augustus 1938*, Gouda 1938

Raam 25. Het ontzet van Leiden. Geschonken in 1603 door de stad Delft

In de negentiende en begin twintigste eeuw zijn ook nog van enkele platen nieuwe afdrucken gemaakt. Die zijn te herkennen aan de papiersoort en de daarin voorkomende watermerken. Hoe vaak dit is gebeurd, is helaas niet meer na te gaan. De oudste achttiende-eeuwse afdrucken zijn op wat dikker papier, meestal zonder watermerk, afgedrukt.

Ten slotte

De serie vervaardigde bewaard gebleven kopergravures getuigen van de kwaliteit van de graveur Pieter Tanjé. De eventuele koper/verzamelaar/toerist kon toen op de afdruk van dichtbij details zien die in de kerk bij het grote raam, ook nu nog, maar moeilijk zichtbaar zijn, tenzij men een verrekijker bij zich heeft! En menig verzamelaar zal met genoegen in zijn prentenkabinet de afdrucken bestudeerd hebben. Het bijzonderste is echter, dat de gehele ontstaanscyclus van dit project en de individuele prent gereconstrueerd kan worden aan de hand van het bewaarde materiaal; te beginnen met de naar de waterverftekeningen, de ramen zelf en wellicht de originele cartons gemaakte tekeningen op perkament in potlood en rood krijt van Boëthius, die tegenwoordig in de prentenverzameling van het Museum Catharijneconvent te Utrecht bewaard worden, met van alle platen de proefdrukken voor de letter; vervolgens de originele gegraveerde koperplaten van Tanjé in het kerkarchief en ten slotte de definitieve afdrucken met een uitleg in de Nederlandse en Franse taal.

Het is gebleken dat zeker de eerste drie tekeningen vervaardigd zullen zijn kort na de aanvraag voor dit project bij het kerkbestuur. Dan zijn die vervaardigd vanaf januari 1733 tot begin 1734. De graveur kon daarna aan het werk en zal de koperen platen en afdrucken van de ramen 1, 2 en 3 vervaardigd hebben in de jaren 1734 en 1735. Intussen zal Boëthius doorgedaan zijn met de vervaardiging van tekeningen en Tanjé eveneens met graveren en afdrucken van de ramen 5, 13, 24 en 25. Dan zijn die vervaardigd in de jaren tussen 1735 en 1737.

Aangenomen kan worden dat van de eerste oplage, waarmee in de 'Leydse Courant' van oktober 1735 reclame werd gemaakt, voldoende aantallen werden verkocht en dat dit een stimulans was om de andere ramen te tekenen en te laten graveren en afdrucken. Raam 4 is vermoedelijk het laatst in bewerking genomen en waarschijnlijk getekend en gegraveerd eind 1736 of in de eerste helft van 1737, maar nooit afgemaakt en afgedrukt wegens het overlijden van Boëthius in juni 1737. Dat zal ook de reden zijn dat bij dit raam geen tekstuitleg is geschreven.

Vermoedelijk zijn ook de tekening en gravure van het raam nummer 3, geschonken door Dordrecht, een laatste in 1736 gereedgekomen product, want daarbij is tot op heden geen beschrijvende tekst gevonden en wellicht indertijd ook niet meer vervaardigd door het overlijden van Boëthius. De bestaande afdrucken 'voor de letter' van de gegraveerde koperplaat van raam 4 zijn, naar men mag aannemen, daardoor nooit in de handel gekomen, en de wèl bestaande afdrucken zijn dan voor het grootste gedeelte in de negentiende en twintigste eeuw vervaardigd. Wellicht is dat gedaan voor insiders en verzamelaars die van het bestaan ervan op de hoogte waren en daarmee hun serie wilde completeren.

IN dit Glas word ons op eene konfliktige en uirvoorige wyze verbeeld, de Gefchiedenis die de Evangelist Lukas verhaald in zyn heilig Evangelium aan het tweede Hoofdstuk, het een en veertigste en eenige volgende vaarzen; namentlyk, hoe JESUS CHRISTUS, de eeuwige Zone Gods, als de tegenbeeldige Scheebina, naauwlyk twaalf jaren oud, in den Tempel van zyn vleesch woonende, de Heerlykheid van den tweeden Tempel met zyne Goddelijke Leere vervulde. De ontzetting der Joodsche Leermethoden, (schoon de Wet op de zoomen hinnen kleederen dragende) in welkers midden hy hier zit, kan men uit alle de weerztrekken, als aandoeningen der ziele, en uiterlyke gebederen merkelyk gewaar worden: want zommige ziet men vol verbaasheid malkanderen aanzien; en andere de greetigheid in het naspeuren der voorzeggingen van Mozes en de Propheten, als ten oogen uitstraalen. Onderuiffchen niet genoeg bevattende het geen hier van den Leeraar der Gerechtigheid vervuld wierd: dat genade op zyne lippen was uitgesloort, en dat hy van zynen Vader gezalf was met vreugden-olyf boven zyne medegenoten.

In 't verlicht komen *Josaph* en *Maria*, zyne gezegzende Moeder, die reets eene dagrice (de dagen des Paschifcefs volvind zynde) op weg naar Nazareth gevorderd waren, en hem onder de maagen noch bekennende vindende, wederkerende naar Jeruzalem, daar zy hem, na drie dagen gezogt te hebben, vonden in den Tempel onder de Joodsche Schriftgeleerden erntlyk bovine zyne jaaren bezig in de dingen zynes Hemelchen Vaders.

Konstkenners oordeelen dit stuk geenzins het minste van onze Kerk-konft te zyn; maar van den verheven smaak, zo wegens de lieffelyke en eenvoudige bevallichheid in het Kinderken, als in alle de andere schoone ftaanden, vreemde hulzels, heerlyke zamenftelling en natuurlyke en breedtegeploonde lakendrik; gelyk de vermaarde Schilder en grote Graveerder *Hendrik Goltfus*, deze glazen met veel naauwkeurigheid beschouwende, beruigde, dat dit glas boven alle hem by uitenmenheid behaagde. Een heerlyk en konftig Gebouw met zyne troefche pylaars, hooggewelfte boogen, balufiers en verdere cieraaden, verbeeldende den tweeden Tempel door *Zerubabel*, den zoone *Sealtiel*, gebouwd, doet ons oog ruim en breed door zyne Galleryen weiden, en van lieverleede in een flaauw verlicht en doorzicht zagjes eindigen.

In het onderfte gedeelte van het Glas, legt de *Abt van Marienwaard* met het *Koor-kleed*, de witte *Albe* en *Tunica* omhangen, den *Haraderlyken Staf* in zynen arm, en den Ring aan zynen vinger (al het welke rekenen zyn van Hoogheid, maar aan weinig Abyden vergund) knielende voor eenen *Leffenaar*, overdekt door een kleed, waar op een *oep Boek* legt; nevens hem op een fluwel kuffen ftaat zyne *Myster*; achter hem de Heilige *Petrus* als zyn Patroon met het gewoone kenteken des *Stuwels* in zyne regter hand, en voor hem de *Moeder-magd*, aan wie deze Abyd was toegewyd, zittende op een verheven *Gefhoelte* met het *Kindken* op haaren fchoot. Boven haar ziet men een tierlyk bewerkt *Gordyn*, dat met grootfche ploogen achter haar nederhangt, en onder haar het gekroonde Wapen-fchild van *Kuyk*, zynde ook dat der Abyde. Te weten, drie, twee en drie roode *Meerlen* of vogelen zonder klauwvys op een zilver vel tuffchen twee roode balken. Deze *Abt, Petrus van Zuyren* genaamt, die waarfchynlyk van Gouda afkomstig was, belteerde dit Kloofter van Marienwaard van het jaar vyftien honderd agt en veertig tot het jaar vyftien honderd zeventig of een en zeventig. Het was ten eer derfite in dit Land van de *Norbertryer Orde*, gelegten uuffchen de Waal en den Ryn, en nam zynen oorfprong in het jaar elf honderd agt en twintig, ftande de ryd dat *Andries van Kuyk* Bifchop van *Uytrecht* was, wiens toezicht en gaven oorzaak tot het wapen hebben gegeven. Ten zy men als Grootvatter erkende Graaf *Herman van Kuyk*, volgens den inhoud van zeker Dood-boek dezer Abyde, 't geen echter te bezien naftaan kan. In het jaar vyftien honderd en zefftig deed deze voornoemde *Abt Petrus van Zuyren* de Cartons voor dit glas door den groten Schilder en Architect *Lambert van Noort van Amersfoort* tekenen, en den *Uytrechteliken Dirk van Zyl*, konftig Glas-fchryver, te zynen gedachteniffen fchilderen. Zyn Zinpreuk: *Virtus per arummas, de Deyd door zwaaren Arbeid*, ftat onder hem, en aan de regter zyde van 't Glas, de *Herderlyke Staf*, daar vier Geflacht-wapens by nederdaalen, die door den *Myster* als met eenen Helm gedekt worden, welke Wapens waarfchynlyk die van zynen Vader- en Moederlyken Groot-vader en Groot-moeder zyn, wier colouren hier onderfcheidentlyk te zien, maar waar van de naamen niet ont zeer kenniffen gekomen zyn.

Cette Vitre représente un Tableau superbe & achevé de l'Histoire que St. Luc rapporte dans le Chapitre II. verset 41. & suivans de son Evangile; savoir: *Jésus-Christ le Fils éternel de Dieu & le vrai Antitipe du Schéchiná, qui, étant à-peine habité pendant deux ans le Temple de la Chbir, rempli de gloire le Temple de Jérusalem par sa divine sagesse, les attitudes, l'air & les traits des visages, ainsi que les gestes extérieurs des Docteurs Juifs, qui portent la Loi écrite sur les bords de leurs habits, au milieu desquels l'Enfant Jésus est assis, expriment parfaitement leur extrême surprise, & les divers passions dont ils sont agitez. Il y en a qui témoignent leur étonnement, en le regardant réciproquement; tandis que d'autres, fort appliqués à la recherche des prédictions de Moïse & des Prophètes, laissent voir dans leurs yeux l'ardeur qui les anime intérieurement. Ils ne pouvoient comprendre que tout ce qu'ils voyoient & entendoient, fût l'accomplissement de la prophétie faite touchant le Prédicateur de la Justice, dont les lèvres décollent de grace, & qui avoit été oint par son Père d'huile de joie par-dessus ses compagnons.*

Dans l'éloignement paroissent *Joséph*, & la *Vierge mère du Sauveur*, lesquels, après avoir accompli à Jérusalem les jours de la fête de Pâques, & marché déjà une journée pour retourner à Nazareth, ne trouvant point l'Enfant Jésus entre leurs pères & ceux de leur compaignie, revinrent promptement à la capitale de la Judée, où l'aïant cherché pendant trois jours, ils le trouverent enfin dans le Temple au milieu des Docteurs Juifs, travaillant avec zèle, & au-delà de ce que son âge sembloit permettre, à l'ouvrage de son Père céleste.

Suivant l'estime des Connoisseurs, cette Pièce n'est pas une des moindres de nos Vitres. On remarque un goût sublime, non seulement dans la figure de l'Enfant Jésus, représenté avec tous les charmes naturels de son âge, mais aussi dans toutes les autres, soit par rapport aux belles attitudes & aux coiffures extraordinaires, soit à l'égard de la composition & de l'excellent ordre de tout l'ouvrage, & surtout des superbes draperies, peintes à grands plus larges & d'après le naturel. C'est pourquoi *Henri Goltfus*, fameux Peintre & très-habile Graveur, ayant examiné toutes nos Vitres avec beaucoup d'attention, ne put s'empêcher de témoigner qu'il trouvoit cette Vitre belle par excellence. Un Edifice ou l'Art & la magnificence sont également employés, orné de superbes colonnes, de grands portiques voûtés, de balustrades & autres décorations convenables, représente le second Temple de Jérusalem, bâti par *Zerubabel*, fils de *Sealtiel*, & offre aux yeux une des plus belles vues par les galeries qu'on découvre. Cette vue est infinisiblement terminée par une perspective à jour.

La partie inférieure de la Vitre représente l'Abbé de Marienwaard en habit de chœur, en aube & en tunique, ayant la croix entre les bras, & l'anneau au doigt, comme autant de marques de Souveraineté, accordée seulement à un petit nombre d'Abbés. Il est à genoux devant un pupitre couvert d'un tapis, sur lequel il y a un livre ouvert. Sa mitre est à côté de lui, posée sur un carreau de velours. Derrière lui on voit St. Pierre, son Patron, étant, comme à l'ordinaire, la clef à la main; & devant lui, la *Vierge-mère*, à qui cette Abbaye étoit dédiée, assise sur un siège élevé, & l'Enfant Jésus sur ses genoux. On remarque au-dessus de lui un rideau en guise de dais, d'un travail fort propre, qui fait de beaux plis en descendant derrière son dos, & à ses pieds les Armes couronnées de *Kuyk*, qui sont aussi celles de l'Abbé; savoir, un Ecu d'argent, coupé par deux falces de gueule, & chargé en falce de huit merlettes ou petits oiseaux sans pattes aussi de gueule, disposés trois, deux, trois. Cet Abbé nommé *Pierre de Zuyren*, qui probablement étoit originaire de Gouda, gouvernoit le Couvent de Marienwaard depuis mille cinq-cens quarante-huit, jusques en mille cinq-cens soixante-dix ou onze. Ce Monastère, un des premiers Etabliffemens que les Moines de St. Norbert firent dans ce Pais, étoit situé entre le Waal & le Rbyn, & fut fondé en mille cent vingt-huit sous l'Episcopat d'*André de Kuyk*, Evêque d'*Utrecht*, qui par sa protection & par ses donations donna au Couvent occasion de prendre ses Armes. Il y en a qui prétendent que le Comte *Herman de Kuyk* en fut le Fondateur, apuivant leur opinion de certain Registre mortuaire de l'Abbaye. L'un & l'autre peut être vrai, & il n'y a rien en cela d'incompatible. Ce fut en mille cinq-cens soixante que l'Abbé mentionné, *Pierre de Zuyren*, fit dessiner les Cartons pour cette Vitre par le grand Peintre & Architecte *Lambert van Noort*, natif d'*Amersfoort*, qui furent ensuite exécutés par *Thierry van Zyl*, très-habile Maître en cet Art, de la Ville d'*Utrecht*. Au-dessus de son portrait on lit ces mots, *Virtus per arummas*, La Vertu par les travaux, qui étoient sa Devise. On voit encore vers le bord droit de la Vitre une Croiffe, le long de laquelle descendoit quatre Ecus d'Armes, surmontés d'une Mitre, au lieu de Casque. Ce font-là probablement les Armes de six Aïeux paternels & maternels, blazonnés ainsi qu'on le voit distinctement dans l'Épigramme, mais nous n'avons pu déterminer les noms des L'auelles qui les portotent.

Bijzonder is ook dat er enkele afdrukken bewaard zijn gebleven met aanwijzingen voor door de graveur uit te voeren correcties.²¹

Het is duidelijk dat er eveneens zo nu en dan afdrukken van gegraveerde koperplaten zijn gemaakt vóór 1737, ten behoeve van de handel. Zoals eerder vermeld, zijn na de aankoop van de gegraveerde koperplaten en afdrukken in december 1763 van enkele ramen vijftig afdrukken bijbesteld. Hoe vaak dat in volgende jaren gebeurd is kan niet meer worden nagegaan. Evenmin is het mogelijk duidelijkheid te krijgen over de oplage van afdrukken, gemaakt tijdens het leven van Boëthius.

Een onvoltooid en niet algemeen bekend, maar bijzonder achttiende-eeuws 'toeristisch' project met een bijzondere kunsthistorische waarde staat daarom nog steeds ter beschikking van de, zoals de kerkmeesters in hun reglement uit 1776 stelden, 'Liefhebber van fraaie Prentkunst'. Het zou de moeite waard zijn aan deze prenten en hun vervaardigers eens een tentoonstelling te wijden!

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- H. van Dolder-de Wit, *Met tekenstift, burijn en penseel. De prentencollectie van de St. Janskerk te Gouda*. Gouda 1998
- H. van Dolder-de Wit, *De Sint Janskerk in Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk*. Delft 2013²
- X. van Eck, C.E. Coebergh-Surie en A.C. Gasten, *The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. The works of Dirck and Wouter Crabeth*. Corpus Vitrearum Netherlands, dl 2. Amsterdam 2002
- C. Kramm, *De Goudsche glazen of beschrijving der beroemde geschilderde kerkglazen van de Groote of St. Janskerk ter Goude*. Gouda. G.B. van Goor 1853
- C.J. de Lange van Wijngaarden, *De Goudsche Glazen of geschilderde kerkglazen der Groote of Sint-Janskerk van der Goude*. 's-Gravenhage 1819
- Zs. van Ruyven-Zeman, *The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda, 1556-1604*, Corpus Vitrearum Netherlands, dl 3. Amsterdam 2000
- Zs. van Ruyven-Zeman, J.P. Filedt Kok, L.H. Hage, A.R. de Koomen, *De cartoons van de Sint-Janskerk in Gouda* [Delft 2011]
- Zs. van Ruyven-Zeman, *Stained glass in the Netherlands before 1795. Part ii. The South*. Corpus Vitrearum the Netherlands, dl. 4. Amsterdam 2011.
- A.A.J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas. Hollands leed en vreugd in de glasmaleringen van de St. Janskerk te Gouda*. Lochem [1947]
- W. Veerman, *Inventaris van het archief der kerkmeesters van de Hervormde Gemeente te Gouda. 1573-1820*, Gouda 1968. Manuscript (Streekarchief Midden-Holland te Gouda)

²¹ F. Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandse historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. Herdruk. Eerste deel. p. 92. nr 693^b. Amsterdam 1970 (Muller vermeldt daar tevens abusievelijk dat de prenten in 1743 ontworpen werden.)

In dienst bij Paulina

Marco Bakker

Het is de bezoekers van het huismuseum in Haastrecht uitdrukkelijk verboden iets van de inboedel aan te raken. Het huis dat Paulina Bisdom van Vliet ons in 1923 naliet, staat namelijk vol tastbare schatten: serviezen, meubels, schilderijen en documenten. In contrast daarmee staan de niet-tastbare schatten: de verhalen over het leven van Paulina. En die schatten zijn misschien wel het waardevolst.

De verhalen vertellen wie Paulina was, hoe ze haar dagen doorbracht, en wat er in en om haar huis gebeurde. Net als de serviezen zijn deze verhalen breekbaar. Er doen zóveel verhalen over Paulina de ronde, dat het kaf van het koren, de kroegpraat van de oprechte anekdote, moeilijk zijn te scheiden.

Van veel verhalen is niet opgetekend uit welke bron zij komen, of ze worden uit de tweede of derde hand verteld. Daarom is een ooggetuigenverslag zo belangrijk.

Geertruida Vogelaar maakte zo'n ooggetuigenverslag. Zij noteerde haar herinneringen als dienstbode bij de weduwe Le Fèvre de Montigny, zoals Paulina ook wel genoemd werd, zo'n zestig jaar nadat ze bij haar in betrekking was geweest.¹ Ze schreef in 1980 een brief van drie kantjes naar aanleiding van het boek van Wim Braasem over 'Museum Bisdom van Vliet' in Haastrecht.² Vier jaar daarna maakte ze notities in een in 1972 uitgegeven boekje met oude foto's en prentkaarten van Haastrecht en Vlist.³ Van beide documenten worden in Streekarchief Midden-Holland xerografische fotokopieën bewaard.⁴

Het verslag van Geertruida kan gekleurd zijn door haar perspectief van een ondergeschikte (als dienstbode kon ze onmogelijk alles weten), een vervaagde herinnering (ze was rond de 90 jaar oud toen ze haar herinneringen opschreef), en verhalen van anderen die ze later had gehoord of gelezen. Bovendien is haar verslag een momentopname: iets meer dan zeven jaar uit Paulina's totale 83 jaar. Maar zelfs als we kritisch lezen, komen er interessante details aan de oppervlakte.

Hierna volgen de door Geertruida gemaakte aantekeningen, eerst de volledige, door haar geschreven, brief, daarna nog wat losse aantekeningen.⁵

Gouda 29 Mei 1980.

Een briefje wil ik bij dit boekje sluiten, omdat ik er veel over te vertellen heb. Na de dood van Mevr. Lefevre de Montgnij Bisdom v. Vliet, stond er in haar testament, 't huis een Museum zou worden. Zij stierf op 83-jarige leeftijd (1923). Twee jaar voor haar dood, ging ik bij haar vandaan, want had trouwplannen, en was in 't jaar 1921, na ik 7½ jaar in 't huis had gewerkt. Ik was toen 27 jaar, bleef nog 3 maanden bij mijn Ouders. Om de 2 weken had ik 1 vrije Zondag, eveneens had ook 't jonge huisknechtje dit, dus was ik in de plaats voor hem.

Dit "jonge huisknechtje" was Jan den Besten, twee jaar jonger dan Geertruida zelf.⁶ De voorgaande en wat bekendere huisknecht, Albert Muurling, was inmiddels Paulina's persoonlijke secretaris geworden.

Had de kamenier vrij of vacantie (dit kregen wij 2 weken per jaar), deed ik de dienst voor haar, dus Mevr. met haar toilet helpen. De slaapkamer was boven, trappen klimmen ging nog, had altijd een japon met sleepje, meestal met schitterende gitjes er op. Ook moest ik haar bedienen, later kon zij niet best meer zien en moest alles geruisloos doen, bang dat 't dure serviesgoed breken zou. Zij at heel weinig, 's morgens thee met beschuit, in plaats van koffie geklutste eieren met 1 plakje citroen. Zolang ik er geweest ben, is zij nooit een dag ziek geweest. Gelukkig heb ik nooit geen kostbaar porselein gebroken. Als 't schoonmaak was, werd er in de grote zaal 1 kleed op de grond gelegd, en zittend op de grond werden daar die dure schotels op uitgewassen, en in een lange, bijna onzichtbare kamer op lakens neergelegd, die kamer was weer in 1 klein kamertje.

Het gaat hier niet om de dagelijkse afwas, die - volgens de overlevering - óók in de Eetkamer plaatsvond, maar om de jaarlijkse grote schoonmaak.

Zij had 2 dienstmeisjes, 2 werkvrouwen, naaister en kamenier + huisknecht met livrei, 1 tuinbaas, die iedere morgen bloemen en planten kwam verzorgen, die hij in een verwarmde Oranjerie kweekte, dan de koetsier, palfrenier, mooi livrei, in de winter korte bontceaps, stalknecht, zorgde voor de paarden wassen, borstelen en daar lag een berg winterwortelen voor de paarden, 't laatste paard is naar 1 boer gegaan, als zij die zien wilde, kwam hij er mee voor het open raam en gaf zij klontjes, ook is haar man en zij zelf achter in de tuin begraven, en ook 1 paard en 2 honden.

De naaister was Hermina ('Mina') Uittenbogaard.⁷ Op 17 april 1917 was zij maar liefst 50 jaar in dienst bij Paulina.⁸ De tuinbaas in Geertruida's tijd was Christiaan Kolenbrander.⁹ Paulina's koetsier was toen Ebele Muurling, een oudere broer van secretaris Albert Muurling.¹⁰ Dat Paulina hart voor honden en paarden had, blijkt wel uit haar testament, waarin ze geld vrijmaakte voor "verpleging van zieke en gebrekkige paarden en honden".¹¹ Het graf van hond Nora in de Overtuin is bekend; een tweede hondengraf (nog) niet. En volgens de gangbare, wat moeilijk te geloven verhalen zouden meerdere paarden achter in de Overtuin zijn begraven.¹² Hierboven wordt maar één geval genoemd.

Er waren 2 grote tuinknechts, 2 tuinarbeiders en 2 tuinjongens, naast 't huis was een prachtig koetshuis, met vitrines, waarin de tuigen enz. in hingen, alles schoon en glimmend. Zij durfde zelf op 't laatst niet meer te rijden, vanwege, de auto's kwamen. Ze had veel boerderijen. kwamen 1 Mei en 1 Nov. de huur betalen, de Notaris en rentmeester was er bij en ook wij 't personeel kregen 2 keer in 't jaar ons loon.

Geertruida kreeg - naast 'kost en inwoning', fooien, en wasgeld - als loon f75 tot f150 per half jaar.¹³ Aan een deel van het personeel werd het loon maandelijks uitbetaald. De genoemde notaris was Joannes Petrus Mahlstedde uit Bergambacht.¹⁴ De 'rentmeester' was Paulina's persoonlijk secretaris Albert Muurling. Beiden werden in Paulina's testament benoemd tot executeur-testamentair en tot eerste bestuurders van de door haar in het leven geroepen Stichting Bisdom van Vliet.¹⁵

Ook in 1 dorpje vlak bij Schoonhoven (Willige Langerak) had zij 1 boerderij waar zij 1 middag in de zomer graag heen wilde, maar moesten de wieken van de Molens (waar er destijds veel stonden) stil worden gezet, was bang de paarden daarvan zouden schrikken.

Hiermee is het veelvertelde verhaal over de stilgezette molenwieken zowel bevestigd als genuanceerd. Paulina zal niet, zoals dat verhaal wil, waar en wanneer zij maar ging, molenwieken hebben laten stilzetten door een bode die voor haar koets uit rende en dan op een fluitje blies.¹⁶ Het ging maar om een één speciaal, vooraf gepland tripje, op een vaste route.

Ook mocht 't personeel er 1 middag naar toe, dronken daar dan 1 kopje thee, gezellig a/d Lek. Iedere Zondagmiddag kwam de Domineé op bezoek, moest dan dicht bij de deur in een kamertje zitten, zodat 't bezoek gauw binnen kon.

Hier wordt ongetwijfeld het Spreekkamertje bedoeld, direct naast de voordeur.

Mevr. zelf had als 't koud was, 1 ouderwetse houten stoof met 1 kooltje vuur er in, ik vond 't altijd gevaarlijk met die lange japon, maar is nooit iets mee gebeurd. Er waren buiten nog lantaarns, die 1 man op kwam steken, met 1 laddertje erbij klimmen. Tot er dan Electriciteit kwam en alle mensen dit kregen, maar Mevr. wilde het niet, was daar bang voor.

Toch werden haar huis, twee dienstwoningen, en panden die Paulina verhuurde van elektrische bedrading voorzien.¹⁷ Ook staat in haar laatste kasboek met persoonlijke uitgaven maandelijks een bedrag genoteerd voor elektrisch licht.¹⁸ Volgens de eerste woorden in het volgende fragment uit de brief van Geertruida ging dat sowieso om een personeelsruimte. Met 'het' bedoelt Geertruida 'elektriciteit':

Tot eindelijk waar 't personeel bij elkaar zat het kreeg, zaten altijd bij olie lampen ('t was dikke olie) en in de hal brandde 1 kaarsen kroon, dus wij liepen alen door 't huis met kandelaars. Met St. Nic. deed en gaf zij veel aan arme mensen, was uitgestald op lakens met briefjes eraan en wij brachten dit dan rond.

Het werd genaaid, op de Nuts brei en Naaischool. Ook wij kregen ons deel natuurlijk. Zij had 1 open haard en werd met Friese turf gestookt, wat achter in de IJssel gebracht met 1 grote schuit.

Paulina heeft niet het veen uit de Reeuwijkse Plassen opgestookt, zoals wel eens wordt gedacht. Deze plassen zijn veel eerder door turfwinning ontstaan en verder uitgebaggerd. Na 1850 was er in Holland vrijwel geen verving meer. Heel Holland stookte toen Friese, Groningse of Drentse turf.

Voor de Rentmeester was het leven niet altijd gemakkelijk, vooral als de Belastingpapieren kwamen, ondanks haar rijkdom, scheen zij heel moeilijk te zijn, dus de Rentmeester maakte dit allemaal mee. Ik vond hem dan ook soms zenuwachtig, totdat hij een keer bij mij kwam en vertelde mij 't een en ander, ondanks hij er nooit over had gesproken: "'t Is voor mij de laatste tijd heel moeilijk. Als ik de deur s'morgens in kom, is 't of alle muren op mij vallen.'" Veel steun had hij natuurlijk aan zijn vrouw, zij woonde er vlak naast dus ook met hun enigste dochter Zwaantje.

Albert Gerrits Muurling (1869-1928), geboren in Echten in Friesland, was op 10 mei 1890 bij Paulina in dienst en in huis gekomen als huisknecht,¹⁹ mogelijk op aanwijzing van zijn oudere broer Ebele, die toen al Paulina's koetsier was. In de loop van de jaren ging hij steeds meer administratieve taken van Paulina overnemen, totdat hij haar "particulier secretaris" geworden was. Uit zijn benoeming tot executeur-testamentair en bestuurder van de Stichting Bisdom van Vliet blijkt dat Paulina veel vertrouwen in hem had. Op 8 november 1899 trouwde hij met Johanna Frederica Charlotta van der Star (1870-1938) uit Dronrijp en op 20 november van hetzelfde jaar verhuisde Albert naar een, naast Paulina's huis gelegen, nieuw huis (tegenwoordig Hoogstraat 168), dat ook eigendom van Paulina was.²⁰ Daar woonde hij met zijn gezin, door Paulina goed verzorgd achtergelaten,²¹ tot zijn overlijden in 1928. In 1915 publiceerde Paulina in het *Nieuwsblad van Friesland* een advertentie om Albert te bedanken voor zijn trouwe, op dat moment 25-jarige dienst. Het was een aardig gebaar dit juist in een Friese krant te doen, zodat Alberts familieleden er getuige van konden zijn.²²

Tot zover.

En zo eindigt de brief. Geertruida vervolgt haar herinneringen aan haar tijd in dienst bij Paulina met handgeschreven aantekeningen in het boekje met oude foto's.²³ Bij foto nr 2, van een gezicht op Haastrecht, vanuit het westen, vanaf de huidige Provincialeweg West, met een ons tegemoetkomende koets, schrijft zij:

Rechts de koets van Mevr. Lefevre de Montignij met koetsier en palfrenier in mooi blauw costuum, in de winter met bontceaps, moesten naar het station gasten of logé's afhalen.

Bij foto nr. 5, met uitzicht op het woonhuis van Paulina, vanuit het westen, met een paard en enkele mensen op straat, schrijft ze:

Waarschijnlijk is dit 't laatste paard wat mevr. Lefevre nog bezat. Paarden die stierven werden in de tuin begraven, geheel aan de achterkant, waar ook haar man begraven is en ook zij zelf.

Zij durfde niet meer op de weg, doordat er auto's kwamen en ook de paarden er van schrokken, ook in de Vlist werden de wieken van de Molens stil gezet, als zij eens naar een boerderij ging theedrinken, ook 't personeel mocht daar wel eens heen, waar ik dan ook bij was. Ik heb 7½ bij haar in dienst geweest. Het laatste paard is naar 1 boer gebracht, om er zijn verdere leven voor te zorgen en als zij het nog eens wilde zien kwam de boer bij haar voor 't opengeschoven raam en gaf dan klontjes. Ik meen hier ook nog op de foto rechts te staan.

Hier herhaalt Geertruida enkele anekdotes die ze ook al in haar brief noemde. De vraag is of de verhalen daardoor betrouwbaarder worden, of juist niet. Ze kunnen ook onderdeel van een soort ingesleten repertoire zijn geworden. Het valt ook op dat waar ze eerder sprak van slechts één in de tuin begraven paard, ze nu spreekt over "paarden". Dit onlogische verhaal zit goed verankerd in de collectieve herinnering. Bij foto nr 8, van de voorgevel van het huis van Paulina, gezien vanaf de Hoogstraat, opnieuw vanuit het westen, maar dichterbij dan de voorgaande foto, staat geschreven:

Hier sta ik dan voor 't huis waar ik 7½ jaar in betrekking was. Rechts van mij 't lievelingskind van Mevr. Montignij. Zelf ik in 't midden. Links weet ik niet. De oude rieten kinderwagen zal van 1 Baron Taets van Amerongen zijn. Kwam te Haastrecht wonen, was een heel gewoon iemand, getrouwd met een Engelse vrouw en zij kwamen wel eens op bezoek bij Mevr. Montignij en vroeg om een voetenbankje, was zo klein, ik gaf er haar 1, hij moest het dan vertellen en zei: "Zij kan met haar kleine pootjes niet op de grond ermee." En gelachen, natuurlijk. Ook ging hij met kinderwagen de grote tuin in rijden, wat nooit 1 man deed, de mensen te Haastrecht natuurlijk allen er naar kijken.

Het "lievelingskind" is Zwaantje Muurling (1901-1989), dochter van de al eerder genoemde Albert Muurling en Johanna van der Star.²⁴ De goede band die Paulina met Zwaantje had, komt tot uitdrukking in de vele cadeau's die zij haar gaf, zoals een bijbel²⁵ en allerlei zilveren voorwerpen.²⁶ Zwaantje ontving verder een vast maandbedrag²⁷ en ook in Paulina's testament wordt ze veelvuldig genoemd. Zij kreeg linnen, kleding, meubels, een groot bedrag ineens en een jaarlijkse uitkering.²⁸

Bij foto nr 11, van Paulina met Zwaantje Muurling onder een beuk in de Overtuin, schrijft Geertruida:

Hier dan een foto van Mevr. Montignij met haar lievelingskind, die mij nu nog altijd schrijft, zij is ook getrouwd geweest.

Zwaantje Muurling trouwde in 1924 met Frans Berkhout uit 's-Gravenzande en kreeg met hem één zoon: Albert Berkhout (1926-1981), vernoemd naar haar vader Albert Muurling.

Maar het huwelijks geluk was niet met haar. Haar man had hoge positie. Helaas is hij daarheen onderweg verongelukt. Hij was ook getrouwd dus zijn vrouw en Zwaantje heel verdriet, wat zij nu samen deelen.

Frans Berkhout was adjunct-inspecteur bij de Scheepvaartinspectie en overleed in 1946 in Velsen.²⁹ In de laatste zin verwijst Geertruida mogelijk naar het overlijden van zoon Albert Berkhout in 1981. Hij liet een echtgenote en een dochter achter.³⁰

Geertruida sluit af:

En dit alles door zo een moie jeugd gehad te hebben, is zij toch altijd heel eenvoudig. Wij hebben nog contact met elkaar. Half December komt er al een grote brief voor Kerst en Nieuwjaar. De beuk is over de 500 jaar oud, ook achter het huis staat er één.

De anekdotes die via het ooggetuigenverslag van Geertruida Vogelaar aan ons zijn overgeleverd, werpen in enkele gevallen nieuw licht op oude verhalen. Geertruida laat ons zien hoe het was om voor Paulina te werken en - belangrijker nog - ze laat ons ons inbeelden op welke manier er in de vele ruimtes van Paulina's oude huis werd geleefd, door Paulina zelf en door haar personeel.

- 1) Geertruida Vogelaar (1894-1987) was geboren in Reeuwijk en trouwde op 17 augustus 1921 met Hendrik Blom uit Gouda. Zij komt voor als "dienstbode Geertrui Vogelaar" in Cor van Someren, *Paulina, de laatste Bisdom van Vliet* (Gouda 2013) p. 97. In Paulina's kasboek staat zij bij de uitbetaling van lonen aan het huispersoneel vermeld als "G. Vogelaar" (Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20274). Tijdens haar betrekking bij Paulina bleef Geertruida in het bevolkingsregister ingeschreven staan bij haar ouders te Haastrecht, tot 12 september 1921 (Streekarchief Midden-Holland, Secretariearchief Haastrecht, toegang 824, Bevolkingsregisters 1900-1922, inv.nrs 750 en 752). Dat ze wel degelijk bij Paulina in huis woonde, blijkt uit het feit dat haar loon maar eens per half jaar werd uitbetaald. Ze kreeg daarnaast dus 'kost en inwoning'.
- 2) Wim Braasem, *In Haastrecht staat een huis. Museum Bisdom van Vliet* (Den Haag 1979)
- 3) Christiaan Boers en Ted Hughes, *Oude prentkaarten vertellen over Haastrecht en Vliet* (Alphen aan den Rijn 1972). "Opgedragen aan de bewoners van het Bejaardencentrum Haastrecht, wiens kinderjaren zullen herleven bij het doorbladeren van dit platenboek."
- 4) Streekarchief Midden-Holland, Collectie varia, toegang 200, inv.nrs 702 en 703
- 5) Voor de leesbaarheid heb ik enkele ontbrekende leestekens toegevoegd en overbodige regeleinden verwijderd. Overbodige of grammaticaal onjuiste leestekens heb ik laten staan.
- 6) Jan den Besten (1896-1973) was geboren in Meerkerk en trouwde in 1924 met Jansje Uittenbogaard uit Woerden, die ook bij Paulina in dienst was geweest. Hij wordt als huisknecht genoemd in Paulina's testament van 21 december 1922. Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286. Paulina legateerde "aan haren huisknecht JAN DEN BESTE eene wekelijksche uitkeering van EEN GULDEN gedurende zijn leven voor ieder jaar dat hij in haar testatrices dienst is geweest, een gedeelte van een jaar voor een vol jaar berekend, echter met de bepaling dat de uitkeering niet meer mag bedragen dan twaalf gulden per week." Jan den Besten zou erbij zijn geweest toen Paulina stierf. Na haar overlijden kwam hij in dienst bij de PTT. Zie voor anekdotes die mogelijk van hem afkomstig zijn: Nico Rost, *Reisdagboek uit de Krimpenerwaard* (Rotterdam 1954) p. 84, en Cor van Someren, *Paulina, de laatste Bisdom van Vliet* (Gouda 2013) pp. 73, 99, 102.
- 7) Hermina Uittenbogaard (1847-1926) was geboren in Haastrecht en overleed in Nieuwveen. Paulina legateerde in haar testament "aan hare naaister HERMINA UITTENBOGAARD eene wekelijksche uitkeering van TWAALF GULDEN gedurende haar leven." Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286.
- 8) *Schoonhovensche Courant*, 13 april 1917: "Heden, Dinsdag 17 April, is het vijftig jaren geleden, dat mejuffrouw Hermina Uittenbogaard alhier als naaister in dienst trad bij de familie Bisdom van Vliet, later mevr. Le Fèvre de Montigny. Voorwaar een zeldzaam jubileum." Zij was dus al twee jaar vóór Paulina's huwelijk in dienst bij de familie Bisdom van Vliet.
- 9) Christiaan Kolenbrander (1854-1938) was geboren in Vleuten, trouwde in 1881 met Jacoba Romeijn uit Bergambacht, en overleed in Poortugaal. Paulina legateerde in haar testament "aan haren tuinbaas CHRISTIAAN KOLENBRANDER en zijne echtgenootte JACOBIA ROMEYN te zamen en bij overlijden van een aan de langstlevende, het recht van gebruik en bewoning gedurende hun leven van het thans door hen bewoonde en aan haar testatrice toebehoorende huis met erf en aanbehoren.

- En voorts aan [Christiaan] eene wekelijksche uitkeering van TWINTIG GULDEN gedurende zijn leven en bij overlijden van hem aan [Jacoba] eene wekelijksche uitkeering van TIEN GULDEN gedurende haar leven." Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
- 10) Ebele Gerrits Muurling (1862-1947) was geboren in Echten (Friesland), trouwde in 1889 met Gerritje van Eldik uit Dodewaard, en overleed in Doetinchem. Hij was bij zijn huwelijk in 1889 net in dienst bij Paulina. Paulina legateerde in haar testament "aan haren koetsier EBELE GERRITS MUURLING en zijne echtgenoot GERRITJE VAN ELDIK te zamen en bij overlijden van een aan den langstlevende het recht van gebruik en bewoning gedurende hun leven van het thans door hen bewoonde en aan haar testatrice toebehoorende huis met erf en aanbehooren en voorts aan [Ebele] eene wekelijksche uitkeering van dertig gulden gedurende zijn leven en bij overlijden van hem aan [Gerritje] eene wekelijksche uitkeering van VIJF EN TWINTIG GULDEN gedurende haar leven." Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
 - 11) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
 - 12) Nico Rost, *Reisdagboek uit de Krimpenerwaard* (Rotterdam 1954) 83: "Geen enkele harer paarden mocht een andere dan een natuurlijke dood sterven en allen werden begraven in de tuin tegenover haar huis naast het graf van haar man, rechts van haar lievelingshonden."
 - 13) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20274
 - 14) Joannes Petrus Mahlstedde (186-1932) was geboren in Bergambacht, trouwde in 1894 met Jannigje Cornelia Oskam uit Bergambacht, en overleed in Bergambacht.
 - 15) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
 - 16) Rost, 83: "(...) dan moest de palfrenier vooruithollen en de molenaars bevelen de wieken stil te zetten om de paarden niet te doen schrikken." Van Someren, 101: "Een heel mooi verhaal is, dat (...) de molenaars op een fluitsignaal de wieken van de molens moesten stilzetten, omdat anders de paarden zouden schrikken."
 - 17) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nrs. 20902 en 20942. In 1893 kreeg Paulina vergunning een "electrische geleiding" tussen haar huis en de huizen van de tuinbaas en koetsier aan te leggen en te gebruiken. In 1916 gaf Paulina haar huurders vergunning "tot het doen aanleggen van geleiding voor electriche verlichting en drijfkracht".
 - 18) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20274. In dit kasboek over de periode 1919-1923 variëren de bedragen voor "Electrisch licht" van f1,10 tot f22,60 per maand, afhankelijk van het seizoen. Soms staat er "Huis", "Huis en stal" of "Huis en koetshuis" bij vermeld.
 - 19) Streekarchief Midden-Holland, Secretariearchief Haastrecht, toegang 824, Bevolkingsregisters 1890-1900, inv.nr 746
 - 20) Ibidem. Dit huis was juist in 1899 geheel herbouwd (Kadaster, Haastrecht B 11, artikelnr 13, volgnummer 30) met vergunning van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard (Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20903). In 1914 werd het huis in opdracht van Paulina nog eens verbouwd en vergroot.

- 21) Paulina legateerde in haar testament "aan haren particulieren secretaris ALBERT GERITS MUURLING, het nieuwe Fransche eetservies met heibloempjes, het eikenhouten kabinetje van tante Vos, benevens alle door haar testatrice na te laten ledikanten, bedden en beddegoed, dekens en spreien daaronder begrepen (...) [en] aan [hem] en zijne echtgenoot JOHANNA FREDERICA CHARLOTTA VAN DER STAR te zamen, en bij overlijden van een aan den langstlevende en bij overlijden van hun beiden aan hunne dochter ZWAANTJE MUURLING, het recht van gebruik en bewoning gedurende hun leven van het thans door hen bewoonde en aan haar testatrice toebehoorende huis en erf en aanbehooren en voorts aan [Albert] eene jaarlijksche uitkeering van VIER DUIZEND GULDEN, gedurende zijn leven en bij overlijden van hem aan [Johanna] eene jaarlijksche uitkeering van TWEE DUIZEND GULDEN gedurende haar leven." Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
- 22) *Nieuwsblad van Friesland*, 7 mei 1915: "Op 17 Mei a.s. hoopt de Heer ALBERT MUURLING den dag te herdenken dat hij voor 25 jaar bij mij in betrekking kwam. Voor de trouwe behartiging mijner belangen, zijn zeer gewaardeerde hulp en groote bereidwilligheid, breng ik bij dezen mijn secretaris en administrateur, gaarne openlijk mijn hartelijken dank en welverdiende hulde. Haastrecht bij Gouda. P. M. BISDOM VON VLIET, Wed. J. J. LE FEVRE DE MONTIGNIJ
- 23) Dit zijn alléén de aantekeningen die met Paulina verband houden. De foto's en originele bijschriften heb ik niet opgenomen, omdat deze geen deel van haar getuigenis uitmaken. Zij waren voor haar slechts de aanleiding haar herinneringen te noteren.
- 24) Zwaantje Muurling (niet te verwarren met haar nicht Zwaantje Sophie Muurling, dochter van koetsier Ebele Muurling) was op 25 augustus 1901 geboren in Haastrecht en overleed op 15 januari 1989 in verzorgingshuis 'Huis ter Hagen' in Driehuis, gemeente Velsen.
- 25) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Collectie, inv.nr 4624. Deze bijbel kreeg Paulina van haar ouders op 1 april 1858. Op 2 april 1920 gaf zij deze door aan Zwaantje Muurling.
- 26) Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20267. In deze inventaris van Paulina's zilver staat genoteerd dat zij Zwaantje met Kerstmis 1906 12 zilveren lepeltjes schonk en met Kerstmis 1920 twee zilveren gebaklepels.
- 27) In Paulina's kasboek van persoonlijke uitgaven uit de periode 1919-1923 staat een maandelijks bedrag van f25 vermeld als "Maandgeld Zwaantje" of "Maandgeld Zw. Muurling" (etc.), soms aangevuld met schoolgeld. Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20274
- 28) Paulina legateerde in haar testament "aan ZWAANTJE MUURLING te Haastrecht eene som van EEN DUIZEND GULDEN, contant geld (...) [,] al het door haar testatrice na te laten tafel- en kastlinnen, met uitzondering van het damasten stel met wapens, benevens de meubelen van de groote logeerkamer en alle door haar testatrice na te laten bovenkleeren met inbegrip van den bontmantel (...) [, en] eene jaarlijksche uitkeering van VIER DUIZEND GULDEN, gedurende haar leven." Museum Paulina Bisdom van Vliet, Archief van de familie Bisdom van Vliet, inv.nr 20286
- 29) Zijn beroep staat vermeld op de akte bij zijn overlijden. Zwaantje en Frans waren eerder dat jaar van Middelburg naar Velsen verhuisd, zoals blijkt uit een advertentie in de *Provinciale Zeeuwse Courant* van 15 februari 1946: "Wegens vertrek uit Middelburg zeggen de Heer en Mevr. BERKHOUT-MUURLING, Blauwe Dijk 17, alle lidmaatschappen en contributies op. Nieuw adres: J. Kostelijklaan 27, Velsen."
- 30) Familiebericht in *NRC Handelsblad*, 14 augustus 1981

Mededelingen

De twaalfde Walvisprijs is op 7 juni 2019 uitgereikt aan oud-Gouwenaar Wim Veerman (links op de foto), gepensioneerd streekarchivaris Rivierenlanden in Tiel. Juryvoorzitter Yvonne Bos maakte duidelijk dat het oordeel over de vier inzendingen unaniem was: het artikel over een poging in 1733 om van de Goudse glazen gegraveerde afbeeldingen te maken die toeristen zouden willen kopen. Veerman maakt duidelijk dat men ook in de achttiende eeuw de principes van merchandising al aardig onder de knie had. De prijs werd uitgereikt door Thierry van Vugt, voorzitter van het bestuur van het Streekarchief (foto Thea van Wordragen).

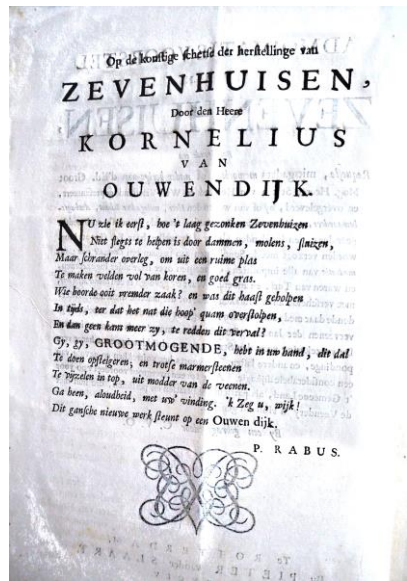
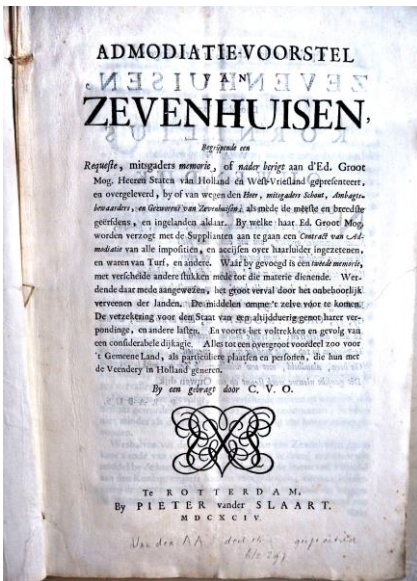
DE SVAL-WERKGROEP GOUDA OP SCHRIFT (GOS)...

...werd per 1 januari 2020 een werkgroep van de Historische Vereniging Die Goude. Zie de blijvende website www.goudaopschrift.nl.

AANKOPEN VOOR SAMH

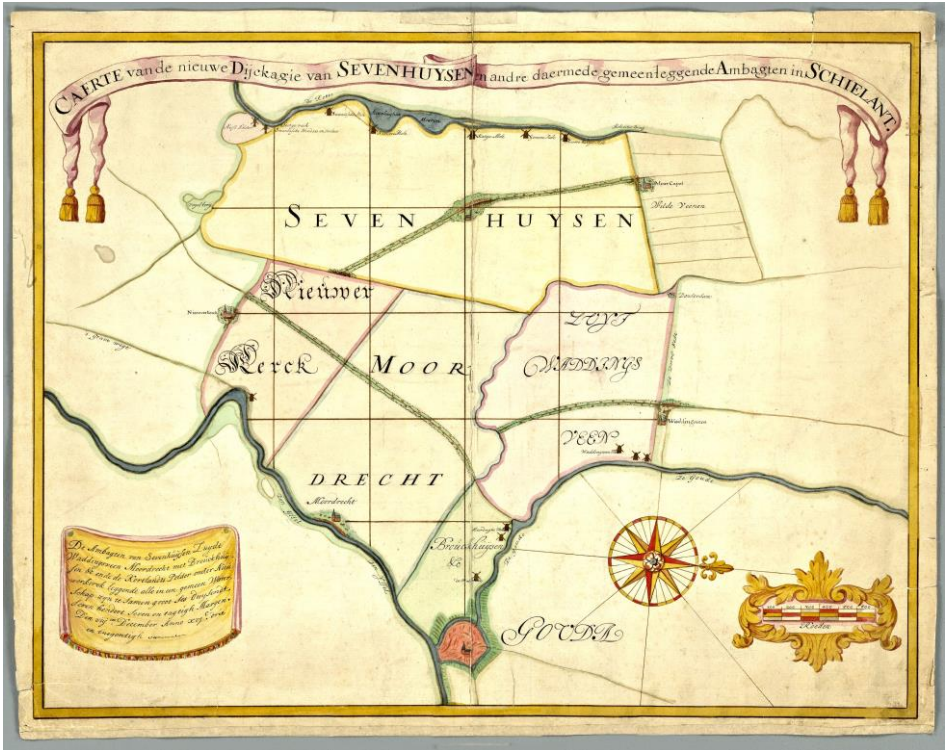
* De eerste aankoop in 2019 was: **C. V. O. (= Cornelis van Ouwendijk), Admodiatie-Voorstel [= belastingheffing] van Zevenhuisen etc. etc.), uitgever Pieter van der Slaart (drukker), Rotterdam 1694, 45 bladzijden, groot octavoformaat. Nu gekocht bij een particulier in Den Haag dankzij www.boekwinkeltjes.nl**

SAMH was niet de enige instelling waar dit regionale drukwerk mankeerde: het is niet traceerbaar in een bibliotheek, ook niet in de KB! Het geeft informatie over de waterstaatkundige, landbouwkundige en economische situatie van Zevenhuizen en omgeving. Die was door de vervening tamelijk beroerd, dus was het een voorstel tot verbetering van de dijkage via overname van belastingheffingen van de Staten. Sinds 1672 was door kadedoorbraken een groot water ontstaan, met ook het Zuid-einde van Waddingveen, het hele ambacht Moordrecht en dan nog de Kortlandsche polder onder Nieuwerkerk, samen tussen de zes- en zevenduizend 'mergen'. En leed Zevenhuisen vanaf 1672 al niet onder twee jaren inundatie? Mede namens polderbewoners richtte de petitie van Van Ouwendijk, die primair was namens de Heer van Zevenhuisen, zich tot de Staten van Holland en West-Friesland, met het verzoek te komen tot een zodanige regeling, dat de polder en het ambacht Zevenhuisen van de last van het telkens oprukkende water konden worden bevrijd. Men was al sinds 1693 bezig. In een kostenberekening dacht men aan *'de nieuwe machine, worden de vertoon aan de Overtoom buiten Amsterdam'*, een ook voor hen gepresenteerde nieuwe molensoort. *'De andere Ambagten van Zuid-Waddingsveen, Moordrecht, ende het Kortland onder Nieuwerkerk, zoude dan mede dienen (zoo verre hunne Ambagten strekken) zorge te dragen voor gelijke dijkage, als die van Zevenhuisen. Tot hetwelke zy ongelijk veel minder kosten, als die van Zevenhuisen zullen hebben.'* De deftige auteur Jhr Cornelis van Ouwendijk (1647-1704) was Delfts notaris en rentmeester van de Heer van Zevenhuisen, van 1667-1699 was dat Dirk Duyst van Voorhout. Het boekje bevat een lofgedicht over het plan van Van Ouwendijk, onderkend door de Rotterdamse schrijver-dichter Pieter Rabus, auteur van *De Boekzaal van Europe*, vriend van Van der Slaart en van Ouwendijk. (Van der Slaart gaf ook die *Boekzaal* van Rabus uit.) De humoristische slotzin luidt: *'...Dit gansche nieuwe werk steunt op een Ouwen dijk.'*

Was het voorstel van Van Ouwendijk in de *Boekzaal* van 1693 al kort aangekondigd, in de editie van januari/februari 1694 beslaat de definitieve aankondiging de pagina's 379-381. De *Boekzaal van Europe* (1692-1702) was het eerste Nederlandstalige wetenschappelijke tijdschrift en bevond zich dankzij de Librije, in tegenstelling tot het *Admodiatie-Voorstel*, al bij SAMH.

Op het Nationaal Archief (en internet) bevindt zich een anonieme *Caerte van de nieuwe Dijkagie van Sevenhuysen en andere daermee gemeen leggende Ambagten In Schielant'* van december 1693 (4.VTH.2423), en deze geeft hetzelfde plan weer! Deze kaart is ooit voor de collectie Hingman uit een archief gehaald en wie de tekst van het *Admodiatie-Voorstel* daar op het Nationaal Archief zou vinden is knap!

Caerte van de nieuwe Dijkagie van Sevenhuysen en andere daermee gemeen leggende Ambagten In Schielant' van december 1693 (NA, 4.VTH.2423)

Al werd het ambitieuze voorstel niet aangenomen, in 1700 verscheen van de Staten een gedrukt octrooi van 14 pagina's voor de steden Rotterdam en Gouda tot het leegmalen van de *Sevenhuysensche ofte Zuydt-Plas*. Zoals bekend werd ook daar geen gebruik van gemaakt. Drooglegging van Rijksweg volgde pas in de negentiende eeuw.

* Een volgende aankoop was, weer via www.catawiki.nl, een gegraveerde kaart van Gouda op de losse pagina 458 uit de geografische encyclopedie '**Universus terrarum orbis scriptorum calamo delineatus, Volume 1, 1713**', samensteller Alphonse Lasor a Varea, alias Raffaello Savonarola. (Niet aanwezig in SAMH en met unieke afbeelding van de St. Janskerk.) De pagina is verder bedrukt met Latijnse tekst in drie kolommen. Op de achterzijde van deze pagina, pagina 457 dus, staat met ook die drie kolommen een gegraveerde kaart van 'GOTLANDIA'.

458 *GO* UNIVERSUS TERRARUM ORBIS *GR*
 Gouda, Gonde, urbs Hollandiæ, media inter Ultrajectum ad ort, & Hagam ad occas, & Iouenæ utrinque, 3.

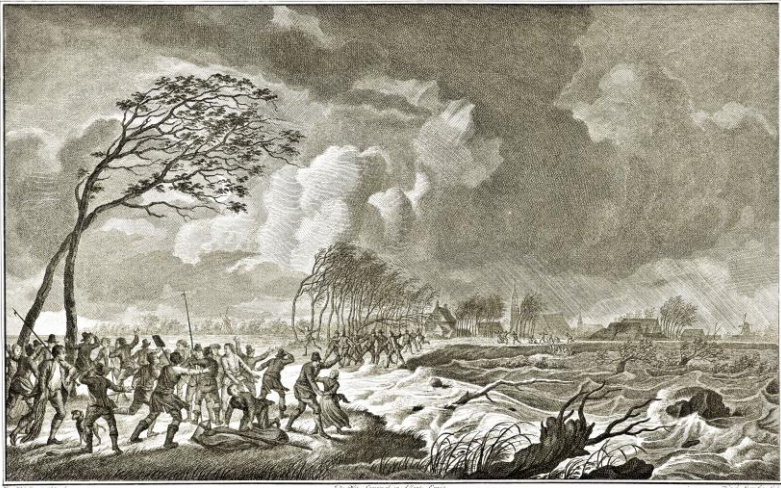
à Roterodamo, in ort. ætîv. ad Isalam fluvium.
 * Lud. Guicciard, de reg. Bel.
 Gonde . V. Gouda .
 la Gouelle . V. Goella .
 la Governacion . V. Prefectura .
 Governolo . V. Acroventum .

Gradiſch. V. Gradifcia :
 Gradiſcha. V. Gratiiana. V. Gradifca.
 Gradiſcia. Gradiſch, urbs Croatiae, ad
 Savum fluv. in ditione Turcarum, &
 in limite Boſniæ, 8. mill. Germ. à
 Zagrabia in ort. Polegam verſus. An-
 tiquis Servitium .
 * Henr. Palatii, res Foriulienſes,

Jonium mare, & Theſſalia Epirotique
 ad Septentrionem, ejus partes erant
 ætes, nempe Achaja ſive Hellas, Pe-
 loponneſus, & inſulæ maris Ægæi
 pro majori parte, & quæ verſum oc-
 caſum extenſe erant .
 Græcia vera, ſive ſtriçte ſumpta, nunc
 pars eſt meridionalis Græciæ: latè ſum-

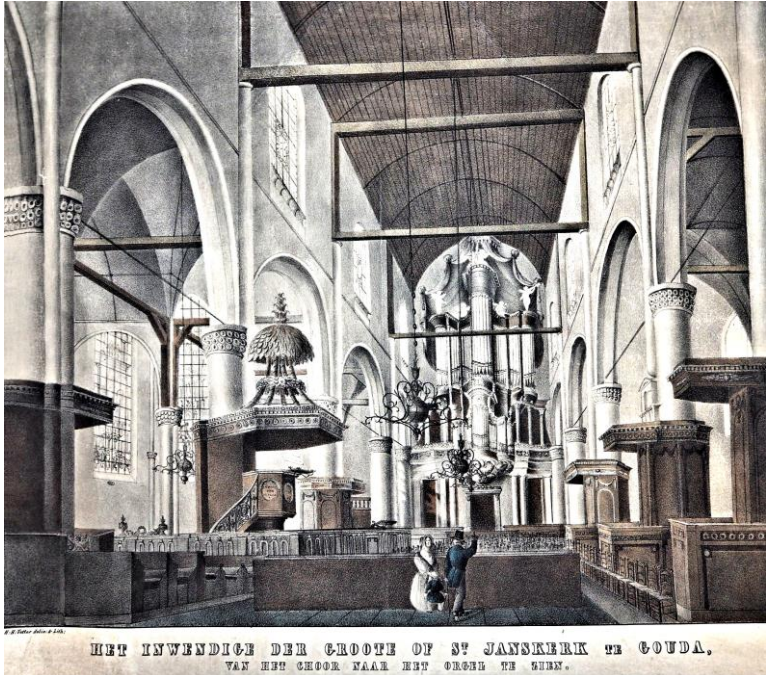
* Hierbij moest mede worden gekocht een kopergravure van een '**Gezicht van de overstrooming en doorbraak van den Ysseldyk, buiten Gouda, 's nagts, tusschen den 21sten en 22sten Nov. 1776**'. Pal onder de prent staan klein de tekenaar van een origineel, de uitgevers en de prentmaker: *H. Kobell, ad Viv.del. - De Wed. Loveringh en Allart, Excud. - N.v.d. Meer. Jun. Sculpsf.*

De prent is gebruikt in: Hering, Johan Hendrik, **Bespiegeling over Neêrlandsch waterlood, tusschen den XXIsten en XXIIsten november, MDCCLXXVI**. Amsterdam: Johannes Allart, 1778, tussen p. 32 en 33. Ook SAMH heeft dat boek wel, maar de prent is daarin moeilijk te zien (gevouwen en vrij strak ingebonden), dus SAMH vond het wel aantrekkelijk om hem ook als losse prent (buitenmaat 32,5 x 22 cm) in de collectie te hebben (zie pag. 34).

GEZICHT VAN DE OVERSTROMING EN DOORBRAAK, VAN DEN YSSELDIJK, BUITEN GOUDA, 'S NAGTS, TUSSEHEN DEN 21STEN EN 22STEN NOV. 1776.

* Via catawiki werd in Ermelo voor SAMH aangeschaft de in 1843 deels in kleur gedrukte lithografie (41 x 50 cm) van Hendrik Hermanus Vetter (1791-1865) naar een eigen tekening: **Het inwendige der Grootte of St. Janskerk te Gouda, van het Choor naar het Orgel te zien**’. Henny van Dolder-de Wit besprak de litho in 1998 in haar boek ‘Met tekenstift, burijn en penseel’. Het exemplaar in de St. Janskerk is op dunner papier en zonder kleur!

HET INWENDIGE DER GROOTE OF ST. JANSKERK TE GOUDA, VAN HET CHOOR NAAR HET ORGEL TE ZIEN.

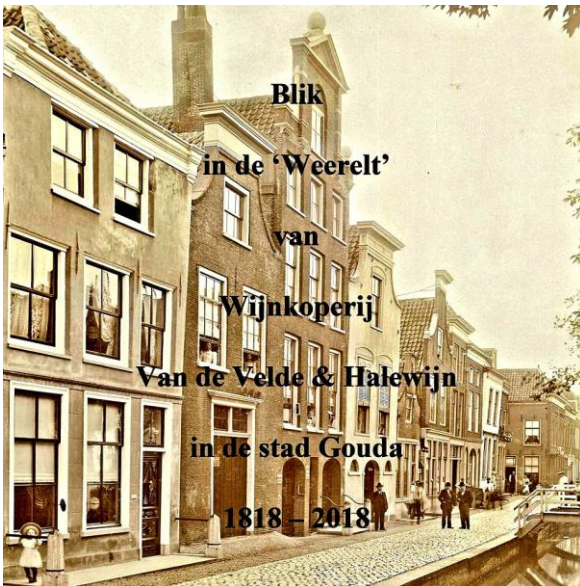
* Op verzoek van SAMH werden een **handschrift Chronijcke van Gouda** vanaf 1633 en de tweedelige uitgave **Bas van der Veer, Spreekwoorden in Plaatjes en Rijmpjes**, uitgave Van Goor Gouda 1915, voor de archiefdienst aangeschaft. Dat gold ook voor: **Nine Minnema, Van Styntje en Tryntje** (G.B. van Goor Zonen, Gouda 1922); met plaatjes van Bas van der Veer (pseudoniem voor Elisabeth Arnolda van der Veer).

Ten slotte ook: **P. Louwerse, Versch geplukt. Vertellingen voor het jonge volkje** (Van Nooten Schoonhoven, ca 1875 met kleurenlitho's van P.W.M. Trap), en **S. Maathuis-Ilcken, Vrolijke Versjes**, derde en vierde boekje (Van Goor Gouda, 1919). (AdB)

Uit de regio

Blik in de 'Weerelt' van Wijnkoperij Van de Velde & Halewijn in de stad Gouda 1818-2018. Geschreven door Léon van Catz; foto's en vormgeving Nico Boerboom; indredactie Martin de Bruin.

Dit boek is eind 2018 in eigen beheer uitgegeven ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van Van de Velde & Halewijn, Peperstraat 88 t/m 96 te Gouda. Het boek is rijk geïllustreerd met foto's uit het familiearchief, advertenties en recente foto's.

De geschiedenis begint in 1818, wanneer Teunis Ariesz Blanken, die al een wijnhandel aan de Gouwe heeft, op een veiling het huis met erven, koetshuis en tuinhuis op Peperstraat Q 109, nu nummer 94, koopt. Blanken gaat in dit pand likeuren maken en verkopen. De naam Van de Velde komt voor het eerst voor in 1844, wanneer Gerrit François van de Velde de panden Peperstraat 90 t/m 96 koopt. Ook koopt Van de Velde het achterhuis achter het huidige nummer 86 en zet daar de likeur-/wijnkoperij voort die hij van Blanken overgenomen heeft. De Pe-

perstaat en speciaal de panden 88 t/m 96 met hun eigenaren worden beschreven. Nu nog is Van de Velde & Halewijn een zelfstandig bedrijf dat wijn importeert, maar voor een gedeelte ook zelf met de hand wijn bottelt. De eigenaar is Fee Kollaart, die samen met haar partner Léon van Catz de zaak runt.

(DvW)

INHOUD

Ten geleide	1
De gegraveerde 'goudse glazen'. Een achttiende eeuws onvoltooid toeristisch (?) project van de Goudse koster/ kunstenaar J.C. Boëthius en de Amsterdamse graveur P. Tanjé...	
<i>Wim Veerman</i>	2
In dienst bij Paulina	
<i>Marco Bakker</i>	21
Mededelingen	30
Uit de regio	35

Aanwijzingen voor de kopij

De regels voor de kopij volgen over het algemeen P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982).

Hiervan is een exemplaar aanwezig in de open opstelling van de bibliotheek van het streekarchief.

- De kopij kan alleen digitaal aangeleverd worden: Word-bestand (platte tekst, zonder paginanummers e.d.) verzenden per e-mail naar *theavanwordragen@gmail.com*.
- Afbeeldingen dienen zoveel mogelijk door de auteur (apart) bijgeleverd te worden (jpg/tif/png, minimaal 300 dpi).
- Eén pagina kan circa 500 woorden tekst bevatten; 5.000 woorden (incl. noten etc.) geldt als maximale lengte voor een artikel.
- Auteurs zij bekend dat artikelen als Schatkamerinhoud op internet komen.

De naam "De Schatkamer" is ontleend aan de titel van een handschrift van ca 1800, dat berust op het Streekarchief Midden-Holland in de collectie Kemper. Dit anonieme handschrift bevat honderden uittreksels en passages uit archivalia met betrekking tot Gouda en de directe omgeving. De titelpagina van dit handschrift bestaat uit een gewassen pentekening; een detail hiervan is achter op het omslag van dit jaarboekje afgebeeld.

